

בתי-כנסת בגליל ובגולן

אריאל

כתב עת לידיעת
ארץ-ישראל

52

אייר תשמ"ז
מאי 1987

אריאל

כתב עת לידיעת
ארץ-ישראל

שנה תשיעית / חוברת 52

אייר תשמ"ז

מאי 1987

צבי אילן

בתי-כנסת בגליל ובגולן

שער קדמי: בתי־הכנסת בכורזים
(צילום: ז' רדובן)
שער אחורי: בית־הכנסת בקצרין
(צילום: צ' אילן)

עריכה: אלי שילר / הוצאת אריאל ת.ד. 3328 ירושלים
מתווה ועיצוב: הוצאת כנה, ירושלים

© 1987
כל הזכויות שמורות לאריאל, כנה

אין להעתיק מספר זה, לרבות תמונות, איורים או קטעים בשום צורה
שהיא (לרבות תדפיסים לצרכים פנימיים), ללא אישור בכתב
מהמוציאים לאור

תוכן הענינים

	תוכן
9	מבוא
12	פרק א' – אתרי סקר בתי־הכנסת הקדומים בגליל ובגולן
13	בגליל העליון
13	ג'עוני
14	דלתון
15	ח' אשף
15	ח' טובה
18	ח' נטור
20	כפר סמא (ח' סמאוי)
22	ח' עיי מערות
22	כפר־ברעם – בית־הכנסת הקטן
24	בתי־הכנסת בכפר חנניה
28	מרות (מארוס)
32	עכברה
33	עלמה
35	עמוקה
36	פרעם
36	קציון
38	קיומה
40	בגליל התחתון
40	ח' בית נטופה
41	מע'ר־חזור
41	חוקוק
42	ח' ואדי אל־חמאם

44	ח' ורדים
45	ח' כור
47	ח' מימלח
49	ח' רומה
50	סג'רה
54	כתובת מרקת

בתי-כנסת בדרום הגליל התחתון

54	ח' אבצם
57	כפר סבת
58	כפר כמא
60	ח' שרונה
61	בית גן
63	ח' ימה
64	ח' צידתה
64	ח' אדמות
65	ח' צפצפות
66	ח' סרה
67	ח' טירה
68	ח' ריב
69	ח' אלף
69	ח' סהר
70	גבעת בולק
70	ח' קרה
70	סירין
71	עולם
73	כפרא
73	ח' גבול
75	ח' בירה
75	ח' דנא
77	ח' צבון
77	ח' בעת
78	ח' א'-טואל
80	ח' שערה
80	ח' אנין
80	ח' מסח
81	תל אדמי
82	ח' דמין
83	ח' עטוש
83	ח' סרגונה
84	לביא
85	ח' תחש
85	נורית

86	תל עמל
87	ח' פקועית
88	ח' נר

89 בתי-כנסת בגולן

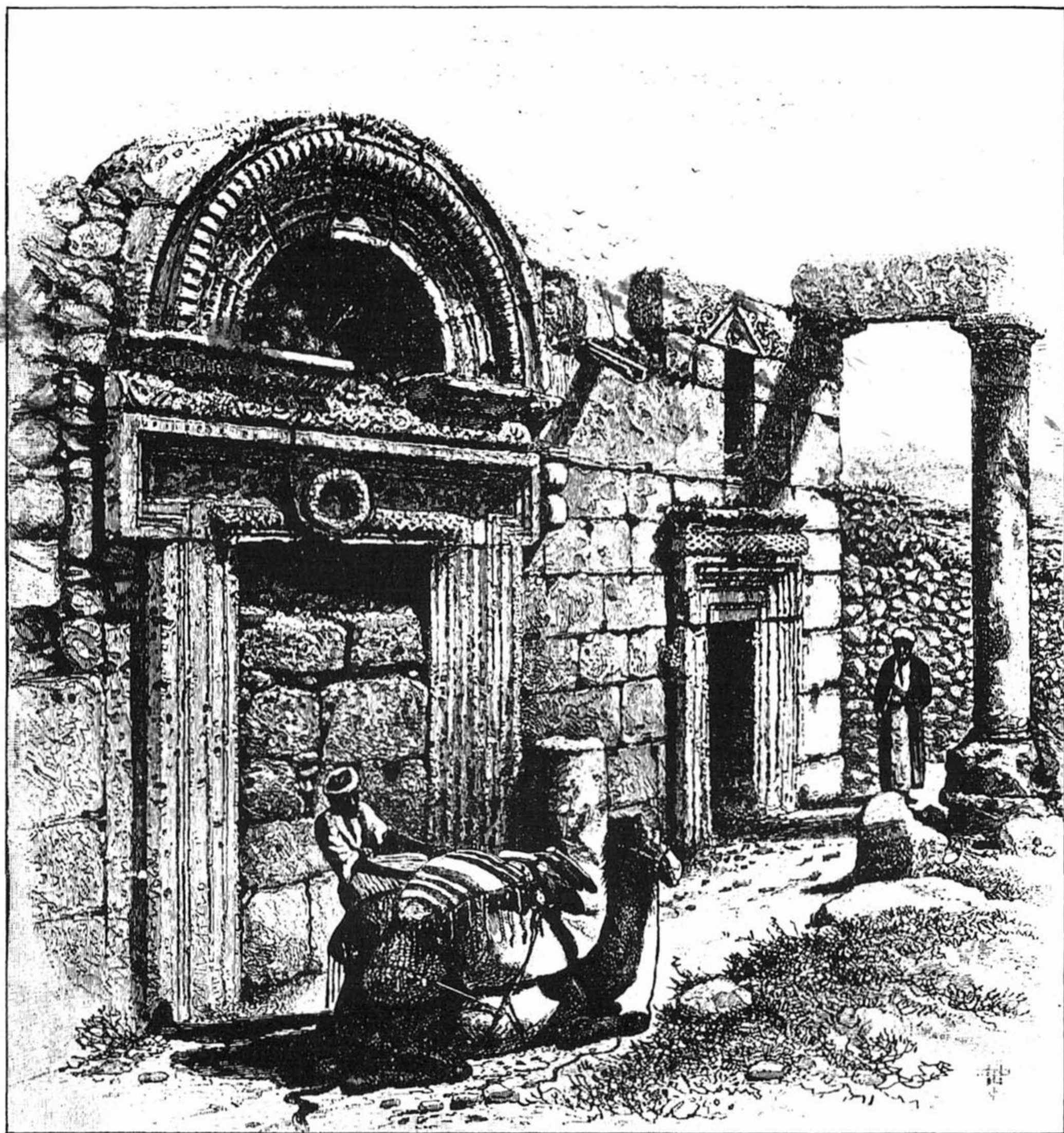
92	ח' חוחה
95	בתרא
98	ח' זיתה
99	סקופיה
99	תל הייעור
101	בית צידה (בית הבק)
103	א-תל
104	ח' דכה
105	ח' רפיד
106	ח' קצביה
109	יהודיה
110	אל על
112	תבליטי מנורת שבעת קנים מהגולן (או מהגליל)

113 תיאור מבחר בתי-כנסת שנחקרו בעבר

113	כפר נחום
114	כורזים
115	ארבל
116	ח' עמודים
118	כפר ברעם – בית-הכנסת הגדול
118	מירון
119	ח' שמע
120	אתר נחל גוש חלב
121	יסוד המעלה
122	כפר נבוריה
125	ח' שורה
126	פקיעין
127	ח' טירה
128	רמה
128	סאסא
129	כפר כנה
129	כפר יאסיף ושרידים יהודיים בגליל המערבי

132 רשימת בתי-כנסת נוספים בצפון הארץ

133 לקריאה נוספת

חזית בית-הכנסת בברעם, מתוך ספרו של צ' וילסון 'ארץ-ישראל הצעירה'

מבוא

דגם מנורה חקוק על אבן בזלת – טבריה

תיאור מנורה על גבי כותרת עמוד מטבריה

בתי-הכנסת הקדומים נמנים עם האתרים החשובים ביותר ששרדו בארץ. יש בהם עניין לא רק בשל תרומתם ההיסטורית, אלא גם בשל ייחודם האמנותי-אסתטי וערכם הארכיאולוגי. ברבים מהם שרדו פריטים אמנותיים, כגון גילופי אבן, תבליטים ופסיפסים, שיש בהם עניין רב לציבור הרחב. בארץ, הנעדרת מבנים מונומנטליים מימים עברו, בולטים בתי-הכנסת הקדומים הרבים כשריד לתפארת העבר.

בתי-הכנסת הקדומים מהווים את הביטוי המוחשי ביותר לרציפות הישוב היהודי בארץ, שהתקיים בחלקו גם לאחר הכיבוש המוסלמי, ובמזרח הגליל העליון, המשיך הישוב להתקיים אף בתקופה הצלבנית ולאחריה. בתי-הכנסת על עיטוריהם וכתובותיהם, זורים אור על תולדות הישוב היהודי בארצו. רבים מבתי-הכנסת הקדומים נתגלו כבר במאה ה-19. עם זאת, הם נזכרים כבר על-ידי הנוסעים היהודים בימי הביניים. בנייתם יוחסה לא אחת לרבי שמעון בר יוחאי, שלפי מסורת שמקורה לא ברור, בנה כ"ד בתי-כנסת בגליל (אולי בזיקה לכ"ד משמרות הכהנים שהתיישבו בגליל לאחר החורבן).

בתי-הכנסת בגליל מיוחסים ל"טיפוס הקדום", שאופיין על-ידי בנייה גדולת ממדים. הם עוטרו באבנים מגולפות כלפי פנים וכלפי חוץ, ורוצפו ברצפות אבן. בתי-כנסת אלו פנו לירושלים, ופתחיהם נקבעו בחזיתם בכיוון דרום. ברובם לא נמצאו בימות לארון הקודש, וספרי התורה בראשית התקופה הוחזקו עדיין בארון מיטלטל, שהוכנס לאולם בעת התפילה.

זמן יסוד בתי-הכנסת הקדומים לפי המקובל כיום, היה במאה השלישית-רביעית לסה"נ (עדיין לא נתגלו בתי-כנסת מהתקופה שבין חורבן בית שני למאה השלישית). למרות קווי דמיון אלו, מראים המחקרים שנעשו בבתי-הכנסת בגליל, כי הם נבדלים זה מזה, ויש בהם לא אחת

שינויים ותוספות. לעתים זהו בניין־רוחב (כמו זה שבח' שמע), לעתים הפתח הוא במזרח (ארבל), במקרים אחרים יש בהם אולם מבוא (ברעם), או רחבה מקורה בחלקה בצד אולם התפילה (כפר נחום). בסקר שלנו נמצא כי היו רצפות פסיפס בבתי־כנסת מטיפוס זה (מרות, ח' עמודים, כפר סמא, ח' ואדי אל־חמאם, נטור). לעתים הבניין הוא ב"גובהה של עיר" כנדרש בתלמוד, אך לפעמים הוא בחלק הנמוך דווקא (ארבל, סומק). עוד מתברר כי מספר בתי־כנסת נוסדו או חודשו בתקופה מאוחרת מכפי שחשבו בעבר, במאות החמישית־שישית (כורזים, נבוריה, מרות ואולי גם כפר נחום).

נראה כי היתה תכנית אופיינית של בית־כנסת בכל אזור, אך הבונים התירו לעצמם יד חופשית בביצוע שינויים או בהתאמת תכניות הבנייה לתנאים ולצרכים המקומיים (בכפר חנניה, בגלל בעיות של מסלע וגודל מדרגת סלע, הוקם בית־כנסת אחד בכיוון מזרח־מערב ופתחיו במערב). בית־הכנסת בסא וא פנה באותו כיוון, אך פתחו הראשי היה ממזרח. ברבים מבתי־הכנסת היו יצירות אמנות ובהן דמויות אדם ו"עלי חיים, ולעתים אף דמויות מיתולוגיות. מאוחר יותר, כנראה בסוף התקופה הביזאנטית – ראשית התקופה הערבית, הן הושחתו בחלקן בידי שוב־רי צלמים.

ביקור בבתי־הכנסת הקדומים והכרתם, לימוד ההבדלים שביניהם ויצירות האמנות שלידן, הוא בעין מסע אל אוצרות התרבות החומרית ומורשתו התרבותית של העם בעת שישב על אדמתו מאות שנים לאחר החורבן. אז גם נוצר הצורך להקים מקדש־מעט בכל ישוב.

בקובץ זה מובא תאורם של כ־92 אתרי בתי־כנסת בגליל העליון והתחתון, המהווים מדגם רחב ביותר של מבנים אלו. 16 מבין בתי־הכנסת ידועים מכבר או שנחפרו בשנים האחרונות (נבוריה, יסוד־המעלה, שורה ועוד) – כאן עשינו בעיקר סקר ספרותי, ופה ושם הערנו הערות משלנו אודותם. 76 האחרים נחקרו בעיקר בסקרים ובבדיקות שערךנו בשנים האחרונות, בסיוע מענקי מחקר של יד בן צבי והמכון לחקר הגולן. חלקם היה ידוע לנו ולחוקרים אחרים בעבר, במידה זו או אחרת, אך גם הם לא תמיד זכו

לפרסום נאות. אתרים אחרים לא היו ידועים כלל, והחומר המובא כאן אודותם הוא חדש לחלוטין. אף שהמידע לא תמיד שלם העדפנו לפרסם את הממצאים מבלי להמתין עד להשלמת המחקר על כל אתר, דבר העלול להימשך שנים, וזאת מחשש שהחומר עלול לא להתפרסם כלל. אנו מודעים לעובדה שקביעות הנעשות בסקר לא תמיד עומדות במבחן המציאות בחפירה. נטלנו על עצמנו את מלוא האחריות תוך סיכון מחושב והבאנו לא אחת השערות, שנראו לנו כסבירות. ראוי להדגיש, שהסקר הוא שלב חיוני במחקר, לפני החפירה. זאת ועוד, נעלה מכל ספק שרק חלק קטן מהאתרים הנדונים כאן, יזכו להיחפר בעתיד הנראה לעין.

באשר לחשיבות הסקר במחקר בתי־הכנסת ובארכיאולוגיה בכלל, דומה שאין צורך להרבות בדברים. די אם נציין שכך נתגלה בית־הכנסת רבי־החשיבות במרות, המתואר כאן בהרחבה.

האתרים הנסקרים בקובץ זה ממחישים את תפוצת הישוב היהודי ומדגישים את ייחודם של הגליל המרכזי וחלק מהגולן, שיישובם בתקופת המשנה והתלמוד היה יהודי בלבד, בעוד שבשטחים הנמצאים דרומה ניכרת החדירה הנוצרית החזקה (ר' בהקדמה לתאור הישוב בגליל התחתון).

מלאכתו של הסוקר כיום אינה קלה. פריטים רבי ערך נשדדים מאתרים היסטוריים באמצעי תובלה מודרניים. בעקבות הנהג הנפסד לקשט בתים וגינות באבנים עתיקות, נפגעו אתרים רבים והשרידים הקדומים התפזרו לכל עבר. מאמץ רב הושקע על ידינו באיתורם בישובים. לעתים בעלי הנכס עצמם אינם יודעים עוד מהיכן הובאו האבנים. אחרים מעתיקים מגוריהם ומשאירים את השרידים הקדומים במקום הקודם, ואילו הדיירים החדשים אינם יודעים עליהם דבר. יש הנוטלים עמם לקברם את סיפורן של אותן אבנים שרוכזו בחצר ביתם. כל אלה גורמים לאבדן מידע חשוב. יש, על כן, בפעולת רישום שיטתית וסימון הפריטים הארכיטקטוניים באתרים ומחוצה להם, תרומה חשובה מאין כמוה לתייעוד העבר. במהלך הסקר נבדקו אתרים נוספים, מהם שלא נמצאו בהם שרידי בית־כנסת, או שנמצאו בהם כנסיות. באתרים אחרים נמצאו

פריטים ארכיטקטוניים העשויים להשתייך הן לכנסיה והן לבית-כנסת. המדובר בח' ארבל ירדן שליד נחל ראש-פינה, כפר כמא, ח' מעזר (מעדר) בגליל התחתון, ח' מלחה (ביער אשכול שליד מנחמיה), ח' נוקיב ליד עין-גב וח' צלמון. כן נבדקו פריטים מח' סמרה שליד הכנרת (כפר צמח?).

בכמה מקומות הזכרנו את קיומם של בסיסי מזוזות (פילאסטרים) מגולפים כפריט אופייני לבית-כנסת, והסתמכנו עליהם בנסיון לזיהוי בית-כנסת באתר. אפשר, מאידך, שפריט כזה יהיה שייך גם לכנסיה. דוגמא יפה לכך יש מח' שריר, שם נמצא פילאסטר שעליו הן תבליט אמפורה והן תבליט צלב (עתה בקיבוץ האון). המשך הסקר באתרים אלה יניב אולי שרידים ברורים יותר. במהלך הסקר גילינו עדויות לדרך העתיקה מגשר בנות יעקב לבקעת גינוסר, בכלל זה אבן-מיל שמקורה ליד מגדל, ודרך רומית רחבה ברמת כורזים, מאזור ח' גוב יוסף לבקעת בית-צידה. פרטים על כך נמסור במקום אחר. למבקשים לראות את הממצאים נעיר, שבכפר הנשיא רוכזו פריטים ארכיטקטוניים ממרות, ח' שורה, ח' טובה וח' נטור.

אנו מקווים שהאתרים הקדומים שנסקרו כאן, יתרמו להכרת שרידי העבר, ולחקר בתי-הכנסת הקדומים בכלל, כמו גם ללימוד תפוצת הישוב היהודי בארץ. גם אם לא תמיד עומדים הזיהויים במבחן הביקורת, התמונה הכללית נותרת בעינה. יש אומרים כי רק לעם היודע לטפח את מורשת העבר מובטח גם עתידו. נקווה שיש בעבודה זו תרומה צנועה לחשיפת נכסי העבר וללימוד תולדות עם ישראל בארצו.

בסקר השתתפו עמנו מפקחי אגף העתיקות, יוסי סטפנסקי ופנחס פורת, שמסרו בחפץ-לב הרבה מידיעותיהם. בקטעים שונים של הסקר נטלו חלק מתנדבים - חלקם מצוות החפירה במרות, שתרמו רבות להשלמת המחקר. נציין במיוחד את ט. עמית, ז. ניצן, י. שכטר, א. קדרון, נ. פייג, א. עברי, י. מיוחס, ר. מלכה, י. בר יהודה, נ. פסח, ש. אדם (צייר גם חלק הממצאים), י. אור, ש. בכר, י. בוכמן, י. שנהב, י. קנטמן, ח. בן דוד ות. אילן, אשר גם שרטט את התכניות. הצילומים הם של ד. רייזל, י. עמית, י. סהר, ע.

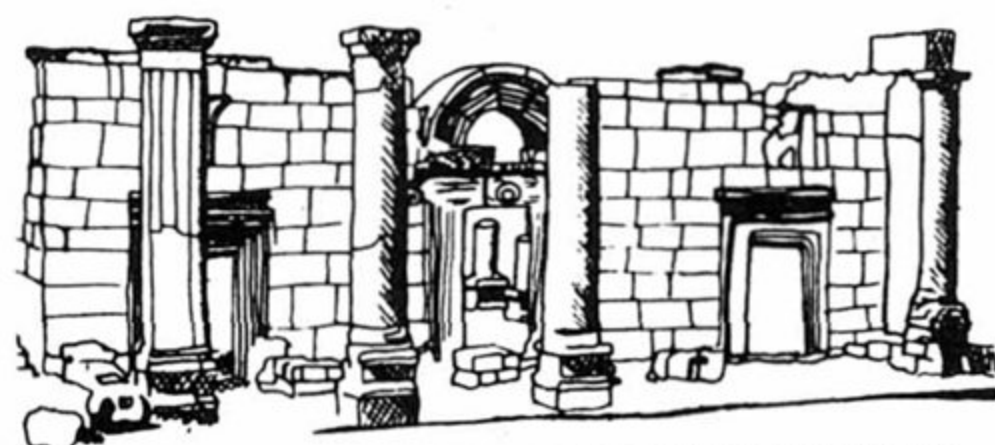
שוב והמחבר, חלקם באדיבות אגף העתיקות והמוזיאונים במשרד החינוך והתרבות. לכל אלו ולאחרים שסייעו בידינו ואשר תקצר היריעה מלהזכירם נתונה תודתנו. בעבודתנו נעזרנו בחור-מר הנמצא בארכיוני אגף העתיקות וסקר ישראל. שתי המהדורות הראשונות של חיבור זה הופיעו בהוצאת המדור לידיעת הארץ בתנועה הקיבוצית. המהדורה שלפנינו הורחבה, עודכנה והותקנה מחדש, עד סמוך ליום ההדפסה. לא נותר אלא לקוות שהיא תשרת נאמנה את שוחרי ידיעת הארץ ותתרום את תרומתה לחקירת בתי הכנסת הקדומים.

צ.א.

ל"ג בעומר, תשמ"ז

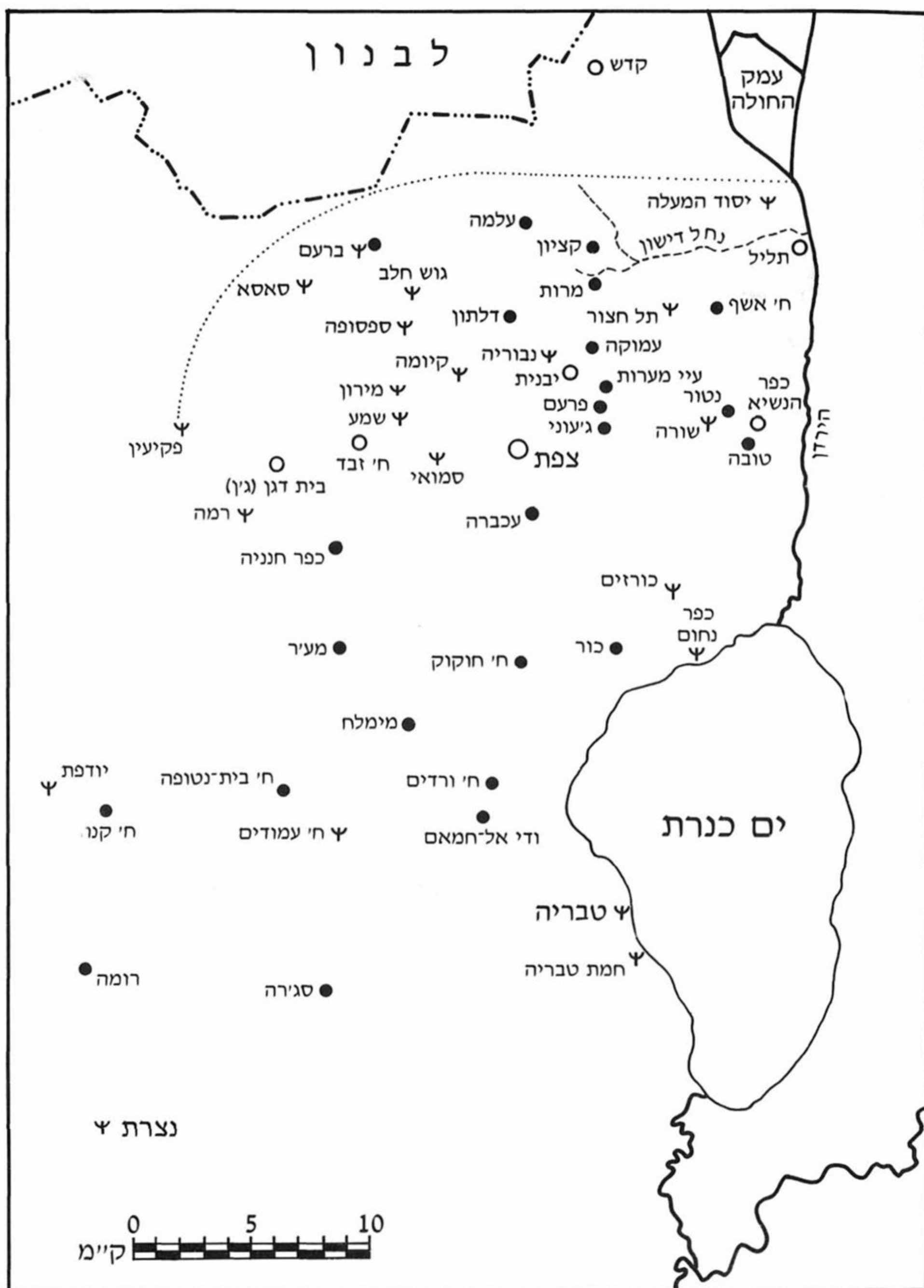
שיחזור בית הכנסת בברעם

שרידי בית-הכנסת העתיק בברעם

אתרי הסקר ובתי-כנסת קדומים בגליל

○ יישוב

— גבול בינלאומי

● אתר סקר

..... גבול הגליל

Ψ אתר בית-כנסת ידוע

אתרי סקר בתי-הכנסת הקדומים בגליל

בגליל העליון

ג'עוני (נ"צ 2643/2002)

מייסדי ראש-פינה הקימו את בית-הכנסת שלהם במקום שכונה בפי ערביי ג'עוני הסמוכה "כניס אל יהוד" (בית-כנסת של היהודים). כיום לא נותר ממנו שריד, אך בקרבת מקום יש בית-בד עתיק. בחלק העליון של המושבה הישנה יש בורות עתיקים, ובבתים הישנים ולידם נעשה לא אחת שימוש בפריטי בנייה קדומים. בסיס גדול ועמוד משולבים בקיר "בית הסנדלר" שליד הבריכה במעלה "הרחוב העליון". ג. שומכר דיווח (PEF 1889, P. 74–75) על מרחץ עתיק שמוליכה אליו אמת מים ובשרטוט שהותיר נראה פיר. האמה הובילה מים ממעיין ראש-פינה.

בתוואי האמה החצובה מונח עתה צינור המוליך לבריכת בטון שהוקמה על אותו בית מרחץ של שומכר. הפיר המצויר בתכניתו שימש כנראה טחנת ארובה. בסקר שערכה כאן ב-1966 האגודה לסקר ישראל נמצא שחלקו התחתון, הדרומי-מזרחי, של שטח הכפר ג'עוני, היה בנוי על תל מהתקופה הרומית. במשקוף אחד מבתי-הכפר היו שלוש אבנים מעוטרות, אחת אולי עם תבליט של דגים או של ורדה.

בנוסף לאבנים שהוזכרו אותרו בין חורבות ג'עוני פריטים נוספים השייכים למבנה ציבורי – בסיסים, אבני גזית ועוד. בנחל, מתחת לבית

הערות

1. בית-כנסת בראש פינה מסומן במפה שבספרו של: E. L. Ancient Synagogues in Palestine and Greece, London 1934.

Sukenik,

פרידמן, מונחות עוד שתי חוליות עמוד ובסיס. ליד בית פיק"א מונחת משקולת גדולה של בית בד ששומכר כבר פרסם ציור ממנה. ברור, שהאבנים השתייכו למבנה ציבורי. לדעת כותב שורות אלה, כל הישובים באזור זה, עד קו יסוד המעלה-מרות-עלמה, היו יהודיים. נראה, בצירוף למסורת הערבית, שהכפר הערבי ג'עוני התיישב מעל או בקרבת ישוב יהודי.¹

בסיס של עמוד מג'עוני (ראש-פינה)

דלתון

כ־750 מ' מצפון-מזרח לקצהו של מושב דלתון נמצאת חורבת ישוב קדום זה. על שרידיו מצויות חורבות הכפר הערבי (נ"צ 1968/2698), במקום שמצויים כיום שלושה קברי צדיקים (יוסי הגלילי, ר' ישמעאל בנו, הלל האמורא). במקור מהתקופה הערבית הקדומה שמביא א. ריינר (בספר הישוב ג', בדפוס), נזכר "בית-כנסת יוסי הגלילי", כנראה כינויו של החכם שאת קברו הראו במקום. ברשימת קברי צדיקים אחת קרוי המקום "דלת-אל" (ודומה לו הצורה הערבית "דלתא"). לפי מקורות הגניזה והנוסעים, היתה במקום קהילה יהודית במאות ה־11–13.

ברסלבי הבחין כאן בשרידי בית כנסת בשנות ה־30, בעת שהכפר הערבי עמד על תילו. במקום היו מזוזות פתח, שאבניהן מסותתות היטב, וקיר משני צידי הפתח. בסמוך ראה עמוד נאה. בין בתי הכפר ובסמוך להם ראה פריטים אופייניים לבתי-כנסת.¹ על אבן אחת נראה עיטור קונכיה שמעליה גמלון ושריגי גפן בעלת אשכולות. נראה שזהו משקוף של ארון קודש, בדומה למשקופים אחרים מסוג זה, שבהם מופיעים משני צידי הגמלון בעלי חיים או צמחים. על אבן אחרת היה תבליט זר שבתוכו כף תמר. מקומם של אבנים אלה לא ידוע כיום.

על עמוד שיש מסורג של בית-כנסת, המצוי באגף העתיקות, יש כתובת שקריאתה קשה: היא מכילה 18 שורות בצד אחד ו־11–12 שורות בצד שני. לדעת יוסף נוה זהו סופה של כתובת ארוכה שעיקרה נחקק על לוח הסורג (גם בבית-הכנסת בח' סוסייה יש כתובת על עמוד סורג). מלים אחדות נקראו בידי ברסלבי וי. נוה הוסיף עליהן.² הצלחתי להוסיף עוד מלים אחדות. מסך-כל הכתוב עולה, שהיתה זו כתובת-הקדשה עברית-ארמית של בית-כנסת, וחשיבותה רבה כי על אף אופיה המקוטע נזכרים בה כמה מחלקיו החשובים של בית-הכנסת. בשורה 1 כתובה כנראה המלה "דכרין" (מלשון זכורים, לטוב). בשורה 3 – "עמודיה", עמודים. בשורה 4 – קרא נוה לנכון

הערות

1. לחקר ארצנו, עבר ושרידים, 1954, עמ' 74–75.

2. על פסיפס ואבן, עמ' 144–146.

3. שבר הפריט שצילומו מובא כאן נמצא בידי חוליית סקר ישראל בראשות רפי פרנקל והוא מתפרסם בזאת באדיבותו.

"תקה רחמנה", שפירושו ארון הקודש (גם בח' עמודים נזכרת המלה תקא בכתובת). בשורה 7 – נזכרת "קיתדרה", כנראה קתדרה דמשה שהיתה בבתי-כנסת (ר' בחוברת זו על הקתדרה שנמצאה בח' טובה). לאחר מכן באות המלים "דזכור לטוב". בשורה 9 – על דעלמן, כלומר (השולט) על העולם (כנראה כינוי לאלוהים). בשורה 11 – זכור לטובה. שורה 12 – מלכה דעלמ(ה) – מלך העולם, כינוי לאלוהים. בשורה 17–18 – "כל לברכה אמן סלה". צירוף שתי השורות הללו מעלה את האפשרות, שעל העמוד חקוקה כל הכתובת ואין זו רק סופה של כתובת, כפי ששיער י. נוה.

בצד השני מופיעה בשורה הראשונה המלה "חלק" ואחר כך האבן שבורה. יש להשלימה אולי ל"חלקיה". בשורה הבאה – "תורה" ולאחריה המלה "עלמה". יתכן שאף פה היה כתוב "מלכה דעלמה". בסוף שורה 10 מופיעה המלה (ש)לום, האופיינית לסיומת של כתובות. בסיורינו בחורבה הבחנו באבני מזוזות הפתח שראה ברסלבי ובחוליית עמוד בקרבתן. בצמוד למקום זה היה מסגד הכפר, במקום ששרדו רצפת הבטון והמדרגות שלו. הוא הוקם כנראה על שרידי בית-הכנסת, שיש סיכוי לחשפו.

שבר של פריט ארכיטקטוני מח' דלתון

ח' אשף (בנאת יעקב) (נ"צ 2050/2694)

חורבה זו, הנמצאת מדרום-מזרח לאילת-השחר, מכונה בפי חברי המשק "נג'מת א-סובח". בעיקר רה זוהי גבעה חשופה, שעובדים העלו בה – כך ראינו בביקורים ב-1984 – אבני בנייה גדולות מגיר ומבזלת, בשוליה הדרומיים והמזרחיים. הגבעה זרועה חרסים מהתקופות הביזאנטית, הערבית הקדומה וימי-הביניים. אין רואים בשטח ראשי קירות. מדרום לחורבה גבעה ובה שפע מחצבות גיר קשה. המחצבות סיפקו אבן לחורבה זו ואולי גם לחצור שאינה מרוחקת. מצפון לחורבה, על המורד המשתפל ממנה, חורשת אורנים ובה מרחב חפור שנראים בו שני עמודים ניצבים. מקום זה נחשף בזמנו בידי ברוך חופרי, נאמן העתיקות של אילת-השחר, ומאז מקובל שאלה הם שרידי בית-כנסת. בבדיקות שערכנו התברר, שהעמודים ניצבים על אדמה, ללא כל רצפה וללא מכלול ארכיאולוגי. נראה שהם נוצלו בשימוש משני על-ידי ערבים שגרו כאן.

אין לפסול עם זאת את האפשרות, שבחורבה היה בית-כנסת. בנוסף לשני העמודים מונחים בכמה מקומות במשק, בייחוד ליד חדר האוכל, פריטים ארכיטקטוניים, שחלקם כנראה ממבנה ציבורי. ליד מוזיאון חצור מונח מכסה סרקופאג שאיכרי ראש פינה, בעלי אדמות בסמוך לחורבה, העלו בחריש. יש בו חריתה של מה שיכולה להיות מנורת שבעת הקנים. אנשי המוזיאון טענו שחריתה מטושטשת בתחתית המכסה אינה אלא כתובת עברית, אך לא שוכנעתי בכך. יתכן שבין כל השרידים הנזכרים יש גם כאלה שהובאו מבית-כנסת בסביבה, שמקומו טרם אותר.

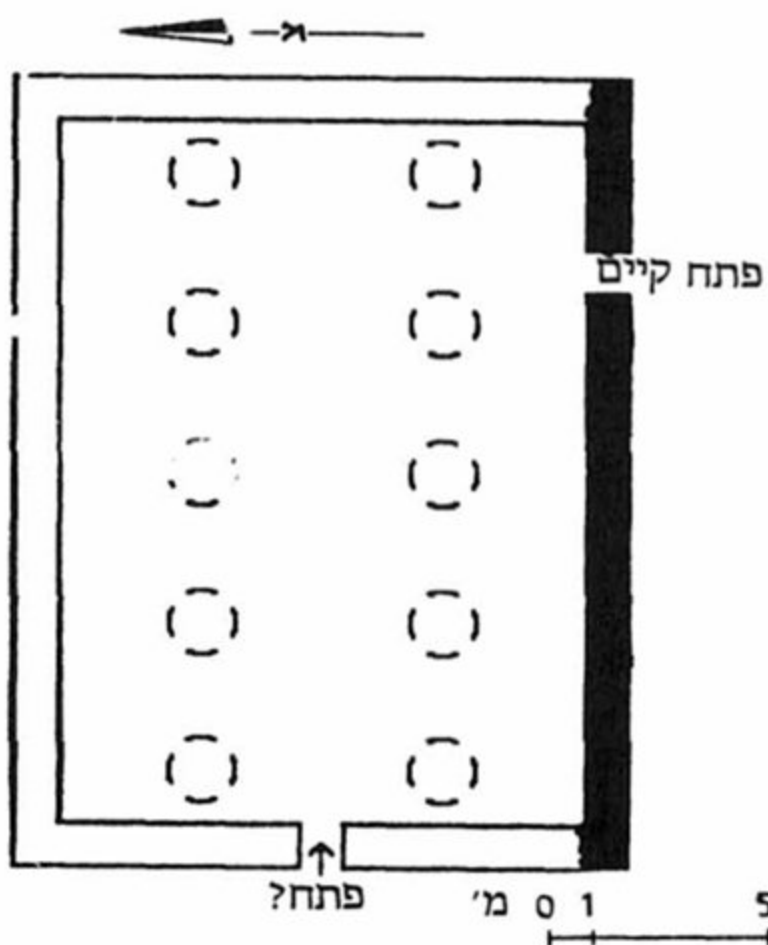
שרידי עמודים בנג'מת א-סובח

ח' טובה

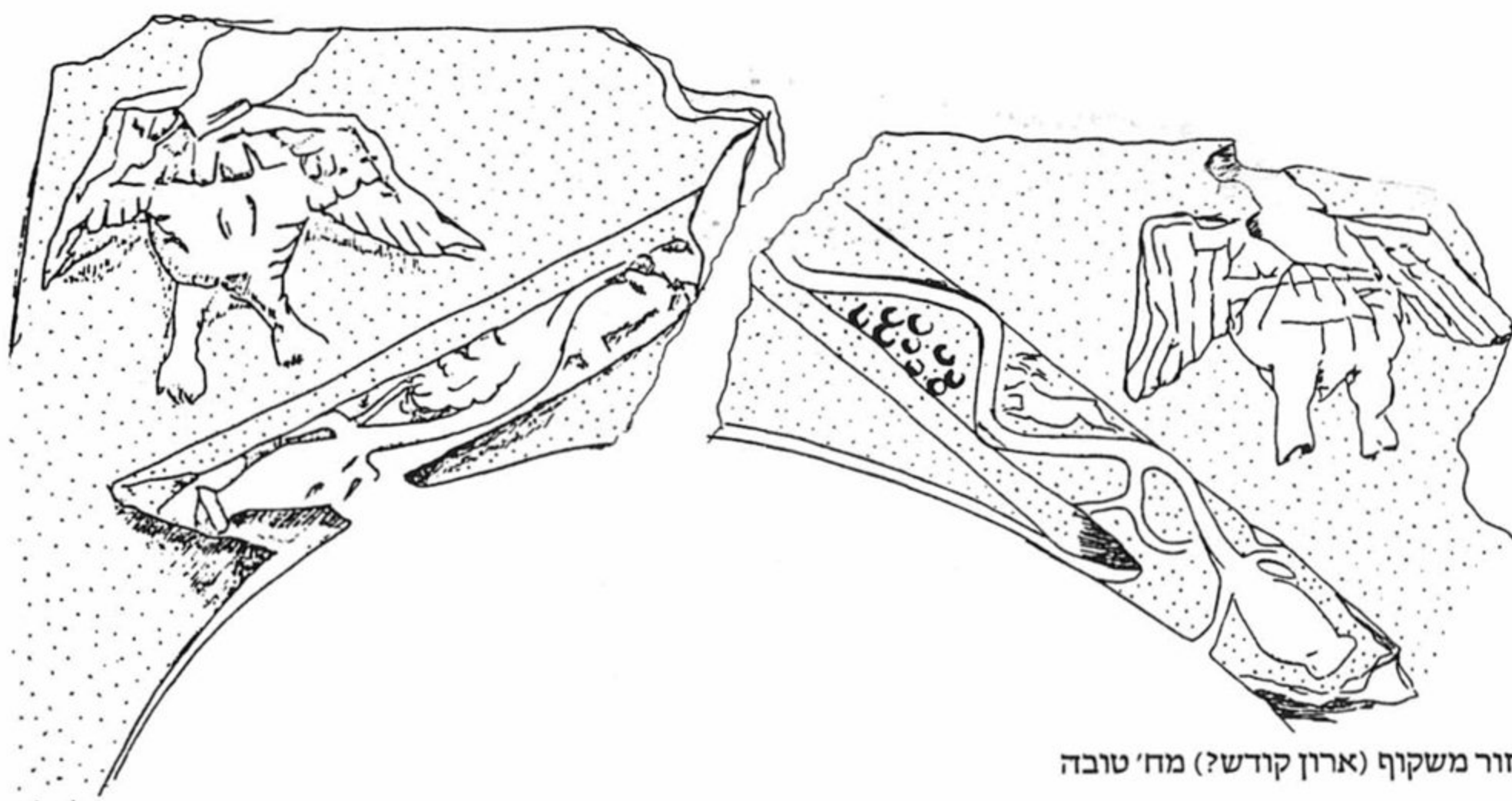
לצידי נחל טובים, ממזרח לכפר הנשיא ולישוב הבדווי טובה, נמצאות חורבות. מצפון לנחל מצויים שרידי ישוב קדום, שראשיתו כנראה כבר בתקופת הברונזה התיכונה ב והוא היה מיושב גם בדורות קודמים. המקום כונה בעבר ח' טובה. מדרום לנחל (נ"צ 2074/2629) חורב' נוספת, שנקראה בעבר סידרת אל-מינסאס, ובה שרידי בית-כנסת. בספרות המחקר נקראה דווקא חור' בה זו בשם ח' טובה ואף אנו נשתמש בשם זה.

קיומו של בית-כנסת במקום הוצע בשנות ה-60 בידי מפקח אגף העתיקות נ. תפילינסקי. האיתור נקבע לפי מציאת פריטים ארכיטקטוניים, בעיקר שני חלקי משקוף שעליו תבליט עיטים ("נשרים"), האופייני לבתי-כנסת קדומים. מקום הבניין עצמו לא אובחן, אם כי היו ששיערו שהבניין הערבי ששם נמצאו הפריטים, נבנה על גבי הבניין הקדום.

עבודה רבה של איתור ושיעור הפריטים נעשתה במשך שנים בידי חברי החוג לארכיאולוגיה בכפר הנשיא, שעמם אנו סוקרים את המקום. ברשות אגף העתיקות הם העבירו פריטים ארכיטקטוניים מהמקום לתצוגה בפרק המפגש שבמשקם.

הצעת שיחזור לבית-הכנסת בח' טובה

שחזור משקוף (ארון קודש?) מח' טובה

משקוף עליו עיטים או נשרים מח' טובה

הצעת השחזור המובאת כאן היא לפיכך רק אחת ממספר אפשרויות. בקירות הבניין הערבי משוקעות אבנים מעוטרות, (מהן שבורות) ורבות אחרות, הזרוקות בתוך החדרים. חלק מהאבנים נופץ בעבר. במקום נמנו בסך הכל 70 פריטים ארכיטקטוניים, מהם 7 חלונות, מטיפוס מיוחד שכמעט לא ידוע מאף בית-כנסת אחר (אולי יש דומה לו בבית-הכנסת בח' דכה שבצפון בקעת

בבדיקותינו נמצא שלפחות הקיר הדרומי, הארוך, של הבניין הערבי, הוא קדום. נראים בו לפחות 3 נדבכים עתיקים. כן אובחן פתח סתום בחדר המזרחי הנוכחי, ברוחב 1.30 מ'. מצפון יש קיר נוסף, הבנוי בעיקרו מפריטי הבניין העתיק בשימוש משני, ונראה שאין הוא קדום. סמוך לקיר הדרומי ובמקביל לו מצוי שקע מאורך גדול. יתכן שהוא מרמז על כך שהבניין נמשך בכיוון זה.

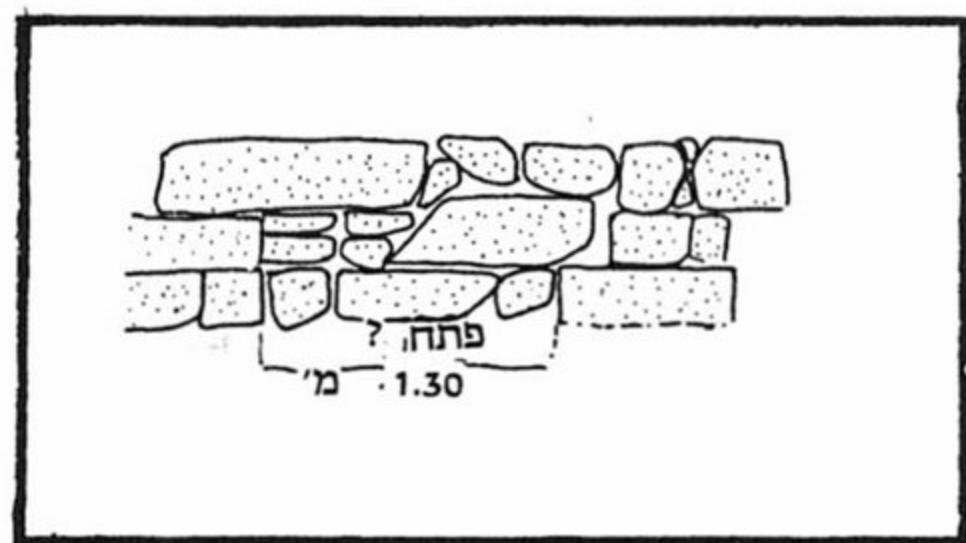
לשרידי בית-בד), שלבטח הועברו מבית-הכנסת הנדון, שהוא אחד מהעשירים והיפים שהיו בא-זור זה.

חלון מבית-הכנסת בח' טובה

קתדרה מח' טובה

פתח בקיר הבנין בח' טובה

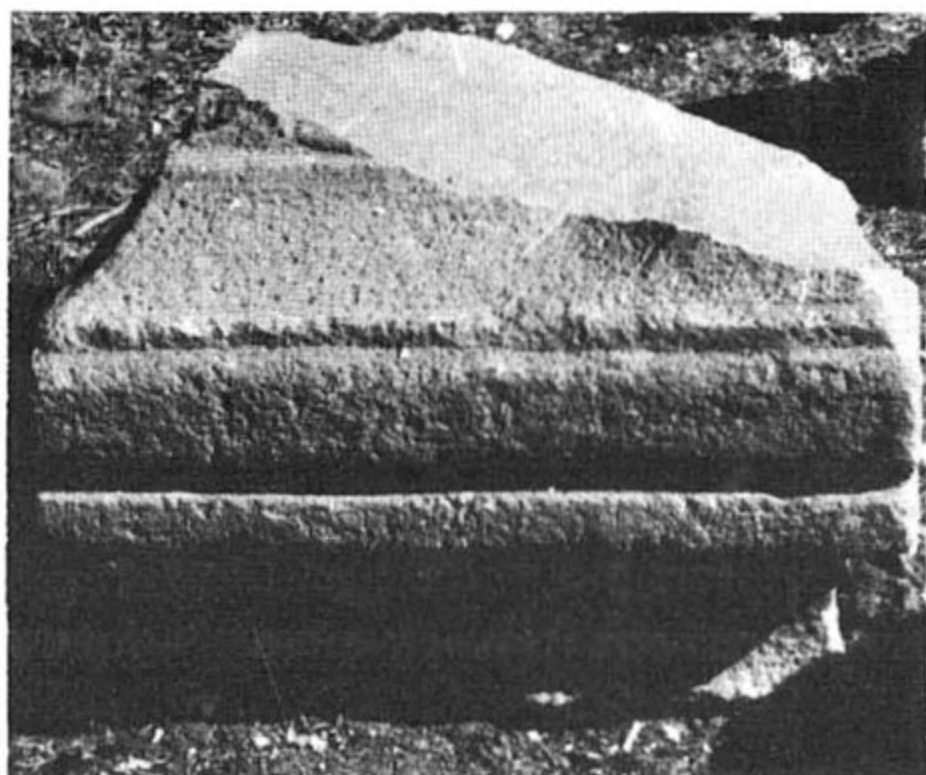
תיאור מנורה (?) על מכסה של סרקופג (נמצא מזרחית לאילת-השחר)

בית צידה. החלון, השבור בחלקו, מונח עתה באוסף הפריטים בעין-גב). נרשמו כ-35 חוליות עמוד, שני משקופים, מהם אחד בריחוק מהמהבנין, 6 חצאי עמודים דבוקים, חלקי אפריז ועוד פריטים משובחים, עשויים כולם בזלת (כמו בבתי-הכנסת האחרים בצפון רמת כורזים – נטור ושורה). על חלקי משקוף הנשרים, שנחקרו לרא-שונה ביסודיות, התברר, שמתחת לתבליטי העו-פות (שראשיהם נותצו בעבר) ישנה רצועה בול-טת ועליה גפנים היוצאות מתוך כדים קטנים משני עברי המשקוף. בכל חלק יש בעל חיים קטן ליד שריג הגפן – אחד זוהה כארנבת, בעוד שהשני הוא בעל חיים מקרין. אפשר שזהו מש-קוף של ארון קודש, אך יש בו שקעים לסבכה, ואפשר שלפנינו אמנם חלון, כפי שמקובל לח-שוב.

גילוי חשוב ומעניין הוא מתקן אבן מונוליתי המונח כ-400 מ' מדרום וגבוה יותר ממקום בית-הכנסת. המתקן עשוי אבן אחת. גובהו 145 ס"מ, רוחבו 60 ס"מ, עומק שלח המדרגה התח-תונה 28 ס"מ והעליונה – 33 ס"מ. מעליה יש מסעד-משענת בגובה 44 ס"מ, מעוגלת בקצותיה. נראה שזוהי קתדרה דמשה, שמסוגה נמצאו בבתי-הכנסת בכורזים, חמת-טבריה ובאי דלוס שבים האגאי (המלה "קתדרה" מופיעה בכתובת מדלתון. ראה אודותיה בחוברת זו). מישוהו ניסה כנראה לקחתה מבית-הכנסת והשאירה בשטח. בחורבה חרסים מהתקופות הרומית והביזא-נטית. כן נמצאו בה שני מטבעות, מהמאות החמישית-שישית. גם בחורבה שמצפון לנחל טובים יש כמה פריטים ארכיטקטוניים (בנוסף

ח' נטור (מונטר)

בסיס מזוזות פתח מח' נטור

ריכוז פריטים גדול, כולל חלקי פתחים (גם בקצ' רין שבגולן הפתח הוא בקיר הצפוני). הפריטים שנתגלו היו שבורים, לעתים לחלקים קטנים – חוליות חוליות (תופעה שנתקלנו בה גם בח' טובה). הם כוללים מספר חוליות עמוד וכותרות, אבן מזוזה עם תבליט עמוד על פי ה, מטיפוס הידוע מעוד בתי-כנסת, שלוש אבני כרכוב בלי עיטור, ובייחוד בסיס מזוזה מעוטרת להפליא בגילוף חרוז-וסליל וביצים-ורמיים. הבסיס דומה לחלוטין לבסיסי מזוזות הפתח של בית-הכנסת בקצרין שבגולן. כמה שברים זעירים של פריטים משובחים הועברו לכפר הנשיא. בנוסף לפריטים הללו, שכולם מבזלת, נמצאו כמה פריטים מאבן גיר, בכללם אחד מגולף, אולי חלק מכותרת דבוקה פינתית, או מארון קודש. כן נרשמו כמה אבני גזית, בכללן חצי סף בשימוש משני. באחד המבנים של הכפר המאוחר שבמקום, יש חוליית עמוד ואבנים נוספות מבית-הכנסת. כמה מאבני נטור מוצגות בפארק הנופש בכפר הנשיא.

בסיס מזוזה מח' נטור

אתר זה, הקרוי בתעודה תורכית משלהי המאה ה-16 "מונטר ג'ורה", נמצא ממערב לכפר הנשיא, בין האתרים שבהם נחשפו בתי-כנסת בח' שורה ובח' טובה ("צ"צ 2053/2648). מאתר בית-הכנסת שבמקום זו יאו תושבי הכפר הס' מוך טובה אלפי (!) מטבעות שנמכרו "לפי המש' קל", עד שאגף העתיקות התערב בנעשה. השוד' דים ערכו חפירות שוד בבניין, הזיזו ממקומם את עמודיו ובסיסיו וצורתו הושחתה לחלוטין. הם גרמו נזק לבניין והשחיתו את צורתו, פגעו בפרי' טים הארכיטקטוניים, שהועברו בחלקם לטובה (וכותרת אחת, כנראה, לכפר הנשיא). דלת אבן של קבר הועברה מהמקום ל"בית אוסישקין" בדן. בסקרים שערכנו במקום בתחילת 1984 נמצאו סימנים לחפירות שוד, בעיקר ליד הקירות המזר' חי (ששרד לגובה של 1 מ' ויותר) והמערבי. הצלחנו לאתר שלושה קירות של הבניין ולמצוא בו שפע של פריטים ארכיטקטוניים. מהממצאים עולה, כי היה זה בית-כנסת עשיר ביותר, המצ' טרף לבתי-הכנסת המפוארים בשורה ובטובה. עד כמה שניתן לראות ללא חפירה, הבניין נבנה בכיוון צפון-מערב – דרום-מזרח (זהו אולי גם כיוון הבניין בח' טובה (ר' שם). אפשר שהפת' חים היו בחלקו הצפוני של הבניין, במקום שנמצא

חורבת נטור

מפה סכימטית ללא קנה מידה

היו מרוצפים גם פסיפסים ולא רק בריצוף אבן, כפי שחשבו עד כה. מ-170 המטבעות שנמצאו בבניין ונקו (בידי ז. ניצן) עולה, שכולן מהתקופה הרומית המאוחרת, מימי הקיסרים קונסטנס ויוליאנוס, ממחצית המאה הרביעית לסה"נ, ועד הקיסר ליאו, במחצית השניה של המאה החמישית. בנוסף לכך נמצאה מטבע של קרקלה (תחילת המאה השלישית), המרמזת אולי שבית-הכנסת התקיים במחצית השניה של המאה החמישית. היתה זו תקופת אינפלציה וכמות המטבעות שנמצאו מתקופה זו גדולה במיוחד. זהו בית-הכנסת העשיר ביותר במטבעות שנתגלו עד כה, וזאת ללא חפירה (בכפר נחום נמצאו בבית-הכנסת כעשרת אלפים מטבעות). יתכן שהמטבעות כאן, כמו בבתי-כנסת אחרים בהם נמצאו אלפי מטבעות, שייכים לקופת-צדקה וכו'. אפשר עם זאת שהם חלק ממטבעות שהוטמנו מתחת לרצפות, בסדקים שבין עמודים ורצפות, מאחורי ספסלים ועוד, במטרה להביא ברכה ומזל לבניין.

בסקר שערכנו התברר, כי הישוב העתיק השתרע גם על גבעה שמצפון-מזרח לגבעת בית-הכנסת. אותרה חומה המקיפה את שתי הגבעות, מצפון. יתכן שלביצור הישוב (המצטרף לביצורה של מרות) קשר לדרך הרומית הראשית הסמוכה, שבדרכה מדמשק חצתה את גשר בנות יעקב, לעבר עכו וטבריה. ואולי קשורים הביצורים לאחת מפעולות המרי של היהודים כנגד הרומאים.

שבר משקוף מח' נטור

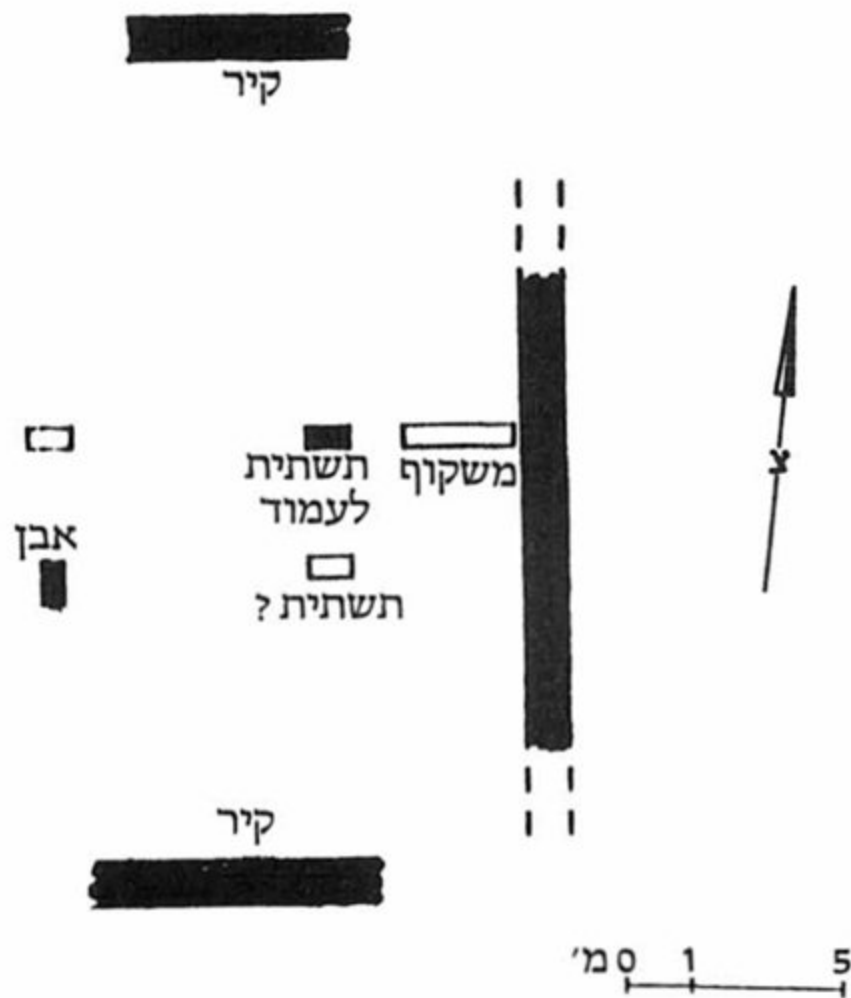
דלת אבן עשויה בזלת מח' נטור (עתה בבית אוסישקין, קיבוץ דן)

ראוי לציין שהבניין היה מרוצף פסיפס. אנו למדים על כך מקטעי פסיפס קטנים ששרדו במ-קום, בנוסף לאבנים בודדות צבעוניות שנמצאו פזורות בו. רצפה זו מצטרפת לרצפות שאיתרנו במרות, כפר סמא, ח' ואדי אל-חמאם (ר' בערכי-הם), ויש בהן עדות שבתי-הכנסת בגליל העליון

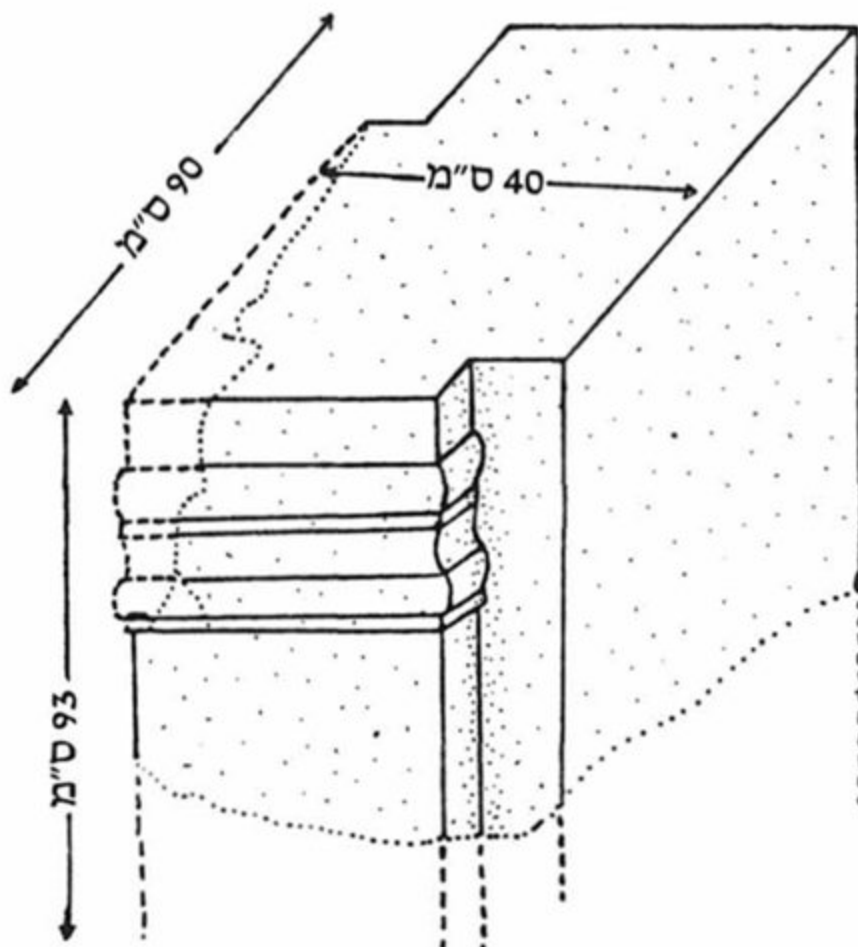

מטבע מח' נטור. בצידו האחד יוליאנוס השני ההלני ובצידו השני נשר ניצב לפני שור.

כפר סמא (ח' סמאוי)

בית-הכנסת בכפר סמא - תכנית סכימאטית

שבר מזוזת פתח מח' סמא - שרטוט

האתר נמצא ממערב לכביש פרוד-מירון-צפת, ממערב למושב כפר שמאי (נ"צ 1927/2625). הוא בנוי על פסגת גבעה כלפי צפון (החלק הדרומי של הגבעה נפגע על-ידי מחצבה). החור-בה מופיעה ברשימת העתיקות, סעיף 17 (אך לא במפות הנוכחיות). ביקרו באתר - גרן, שריוח בין השאר על שלוש כותרות ועמודים, הסקר הבריטי, מחלקת העתיקות המנדטורית וחוליית סקר ישראל (1966) בראשות דן אורמן, שעמד יפה על חשיבות האתר וציין פריטים שונים ובהם רצפת פסיפס.

מ. אביעם מצא במקום מטבע של אלכסנדר ינאי¹. בדרך-כלל עמדו החוקרים על קיומם של שרידים יפים בכפר הערבי שהיה במקום, ובכללם מבנה עתיק וחשוב. לאחר הרס הכפר "יושרו" קירות המבנים העתיקים. בזמנו הצעתי את זיהוי המקום עם כפר סמא התלמודי (קוהלת רבה א,ח).² אשתורי הפרחי הציע ב"כפתור ופרח" (מ"ד, א) את זיהוי המקום גם עם כפר ססאי, שמקומו ליד אושה.³

י. סטפנסקי זיהה בחורבה שרידים אחדים, ובסיוורינו המשותפים נמצאו פריטים נוספים ואו-תר מבנה שהוא כנראה בית-הכנסת.

באתר אובחנו גדר או קיר תוחם, בייחוד לחל-קות שמצפון לחורבה, במדרון, ודרך שנסתיימה בגרם מדרגות נאה, החצוב כמעבר בסלע, שהו-ביל לעבר מעיין הכפר, כחצי ק"מ מצפון לו (קרוי כיום עין שמאי). בגרם למעלה מ-21 מדרגות, שרוחבן 1.90 מ'.

במצוק שבמערב החורבה אובחנו קברים חצו-בים היטב, בדרך-כלל עם שלושה כוכים גדולים מכל צד של אולם קבורה.⁴

בית-הכנסת

מצפון לפסגה אותר קיר בנוי אבני גזית ברוחב כ-60 ס"מ החשוף כיום לאורך 11 מ', בכיוון

הערות

1. הישוב הקדום בהר מירון, תשמ"ד, עמ' 31.
2. דבר, 17.2.84. קדמו לי אנשי הסקר הבריטי, SWP 1 P. 209. יש חוקרים המזהים אותו עם כפר סומיע שממערב לבוקיע ("פקיעין"), היות שיעקב איש כפר סמא נזכר בזיקה לכפר נבוריה, הסמוך יותר לאתר שלנו, הנמצא באזור יהודי מובהק (ח' שמע, מירון ועוד). אנו נוטים יותר לקבוע את המקום באתר הנדון כאן.
3. טעות זו חוזרת בחלקה בסקר הבריטי ואצל י. שווארץ, תבואות הארץ, עמ' רכה.
4. השווה הלכות עשיית קבר במשנה בבא בתרא, ו, ח.

שהובאה מהאתר.

השרידים במבנה עצמו וסביבתו מלמדים על בית-כנסת מרוצף פסיפס שהיה במקום. ברם, על תכניתו המדויקת ניתן יהיה לעמוד רק בחפירה.

בסיס עמוד מח' סמא

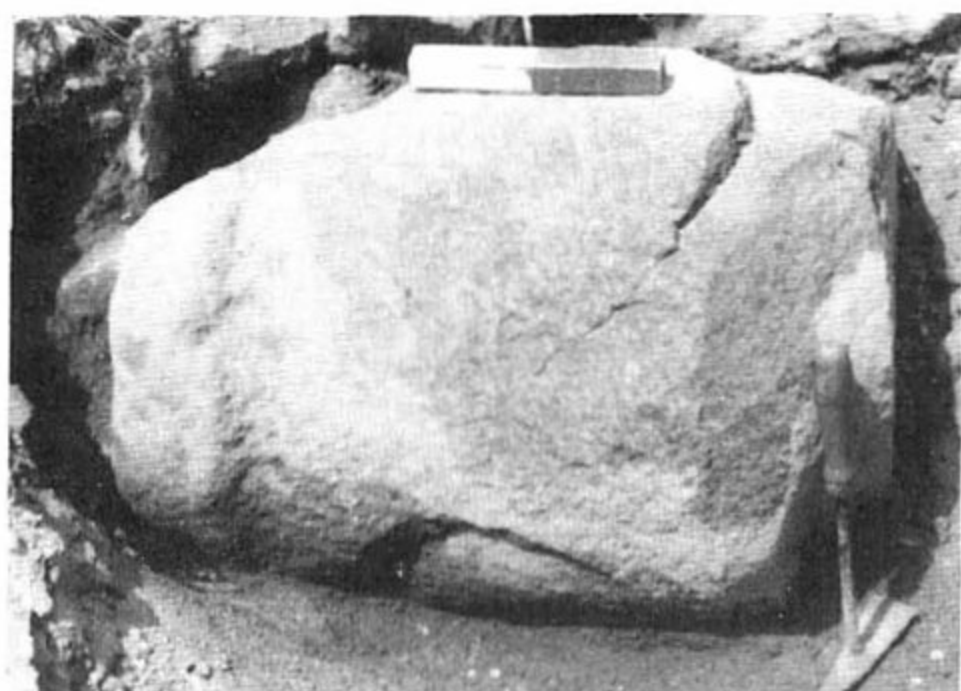
צפון-צפון-מערב לדרום-דרום-מערב. נראה שזה הקיר המזרחי של הבניין. כ-3.25 מ' מערבה ממנו מונחות זו על גבי זו שתי אבנים מלבניות, כנראה תשתית לבסיס עמוד. בין הקיר והתשתית מונח משקוף גדל ממדים (2.22×0.60 מ'; גובה - 0.92 מ') - מן הגדולים המוכרים בבתי-כנסת קדומים, אך ללא כל עיטור. ממזרח לקיר נמצאו אבני פסיפס צבעוניות קטנות ושברי טיח. כ-15 מ' מצפון לבניין מונח אדן עמוד, האופייני לבתי-כנסת קדומים (הועבר למתנ"ס בצפת) ומצפוני מונחת חוליית עמוד. כ-25 מ' ממזרח לבניין מונחת אבן שעליה תבליט עמוד. היה זה חלק ממזוזה, האופיינית לפתחים בבתי-כנסת, כמו בח' שמע ובח' עמודים.

בצפון החורבה מונח שבר כותרת ובדרומה שבר מגולף של אבן קשת. בחורבה פזורות אבני גזית, בהן שבר ממשקוף בגודל 1.31×0.60 מ' וגובה 0.5 מ', המזכיר את אבני בית-הכנסת בברעם. בחצרו של אפרים קרני בכפר שמאי מונחות אבנים מהחורבה ובהן חוליית עמוד ואבן מרובעת גדולה שחלקה העליון חצוב כאגן. בחצר משפחת ליבוביץ מונחת כותרת דורית

הקיר המזרחי והמשקוף - כפר סמא

חלקו התחתון של עמוד עשוי בזלת מעיי מערות

עם מעריה. יש לציין כי ברשימת בתי-כנסת מן התקופה הערבית, נזכר "בית) כנסת בלגה במע-ריה". בדרום-מזרח החורבה אותרה מערכת תת-קרקעית חצובה.¹ נראה שאף כאן הכינו יהודי הכפר מערות מסתור במלחמתם נגד הרומאים, כפי שנמצא במרות, צפונית למעריה.

כפר ברעם – בית-הכנסת הקטן

בברעם היה בית-כנסת נוסף שעל קיומו מספרים חוקרי המאה הקודמת (על בית-הכנסת הגדול ראה להלן). הם דיווחו בעיקר על שער נאה וכתובת על משקופו "שלוש במקום הזה ובכל מקומות ישראל יוסף הלוי בן לוי עשה המשקוף הזה, תבוא ברכה במעשיו" (על בעל מלאכה זה ר' גם בכתובת מעלמה).

שרידי האבנים ושיחזור בית הכנסת הקטן בברעם

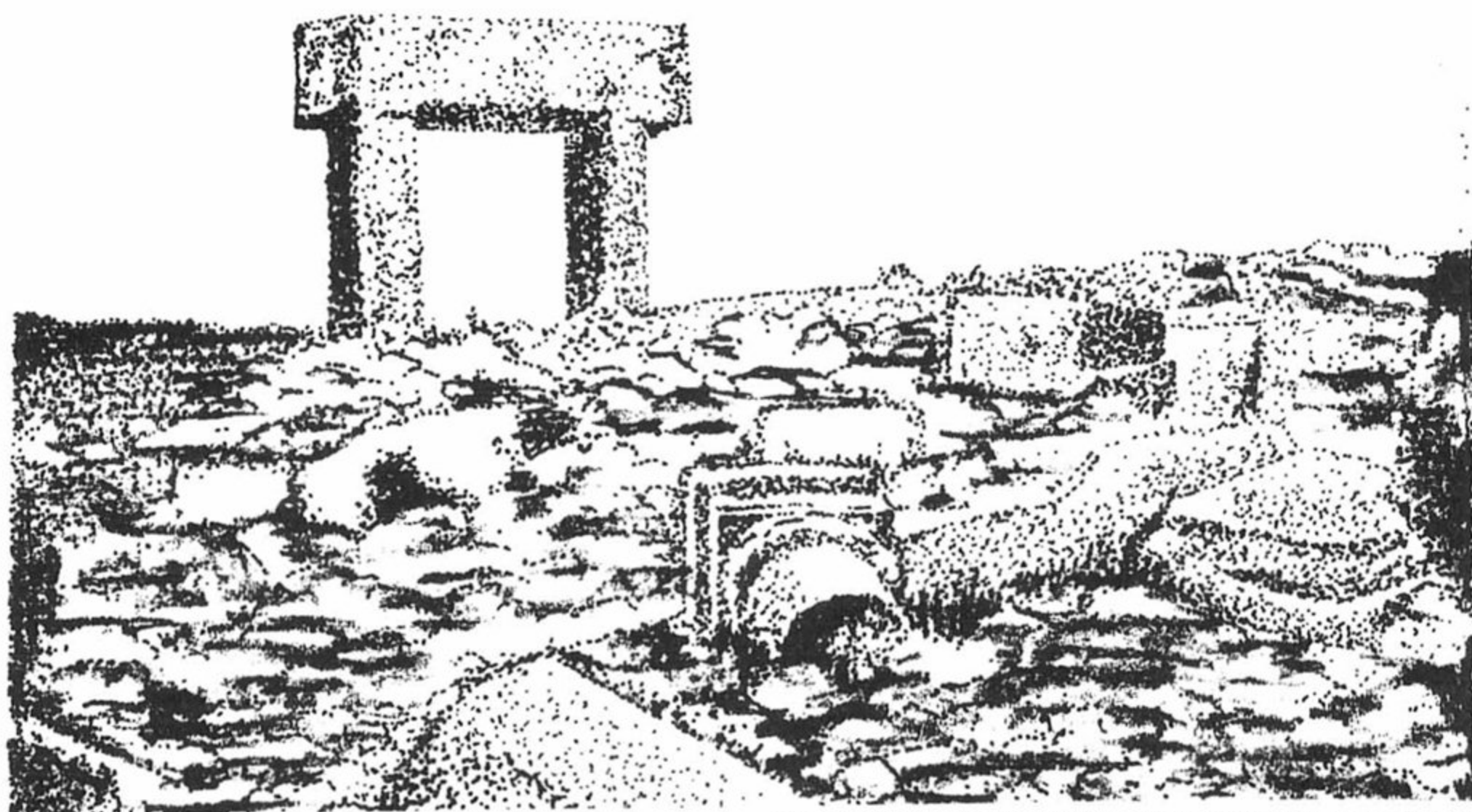
ח' עיי מערות (מע'ר אל-חיט) - מעריה חורבה זו נמצאת על מדרון ההר המשתפל לעבר חצור הגלילית מצפון-מערב, כ-4.5 ק"מ מצפון-מזרח לצפת (נ"צ 2660/2008). גרן והסקר הברי-טי במאה הקודמת ומפקחי העתיקות המנדטורי-יים במאה זו, הבחינו בפריטים ארכיטקטוניים שהיו שייכים לפי ההשערה לבית-כנסת. לאלו, מכל מקום, לא נותר כיום זכר ואף לא לקראמיקה הקודמת לתקופה הרומית.

בסקר איתרנו שוב פריטים שהשתייכו כנראה לבית-כנסת. במעלה הכפר, בדרום-מערבו, אוב-חנו שרידי מבנה עם פתח חצוב ברוחב 1.30 מ'. הקראמיקה שנלקטה ליד המבנה כוללת שבר חרס טרה סיגילטה, דהיינו מהתקופה הרומית הקדומה וכן חרסים מהתקופות הרומית, הר-מית המאוחרת, הביזאנטית, הערבית הקדומה והמאוחרת (מזוגגת ומצוירת). בטרסות של הכפר נמצאו אבני גזית, ובדרך החוצה את החורבה נראה בחתך קיר אבני גזית ששרד לגובה נדבכים אחדים. בצד המזרחי של הדרך, מתחת למבנה בית הבד ששרד במקום, נמצאה כותרת פשוטה וחוליית עמוד בזלת, עם עיבוי בתחתיתה. באותו אזור יש ריכוז של אבני גזית ויתכן שמקור-מו של בית-הכנסת היה מדרום לבניין בית הבד, במקום שיש שקע גדול שגם בו מונחות אבני גזית. ברשות תושב חצור, דוד לוי, מצויים פריטים מהמקום, לרבות כותרת יונית.

המקום זוהה על-ידי הבריטים, וכן ב"סקר כפרים ערביים" ב-1966, עם מרות, ואולי זה מקור השם מורית למעיין שמצפון לכפר. פרס העלה את האפשרות שזוהי מעריה, אחד מכ"ד ישובי משמרות הכהנים בגליל, אך נתן משקל רב יותר לזיהויה עם מע'ר-חזור (הדרומית), שבצפון הג-ליל התחתון (ראה אודותיה להלן). בהצעה זו תמך אבי-יונה. ב"ספר הישוב" הוא התלבט בין שתי האפשרויות וסיכם ש"רק בדיקה ארכיאולו-גית יכולה לתת בידינו את ההחלטה". ממצאי החרסים משלהי בית שני, העובדה שבסמוך למעריה שבה היה המשמר בלגה, מופיעה ברשי-מת כ"ד משמרות הכהנים יבנית, הסמוכה לעיי מערות, וקרבתה לצפת, מחזקים את זיהוי המקום הערות

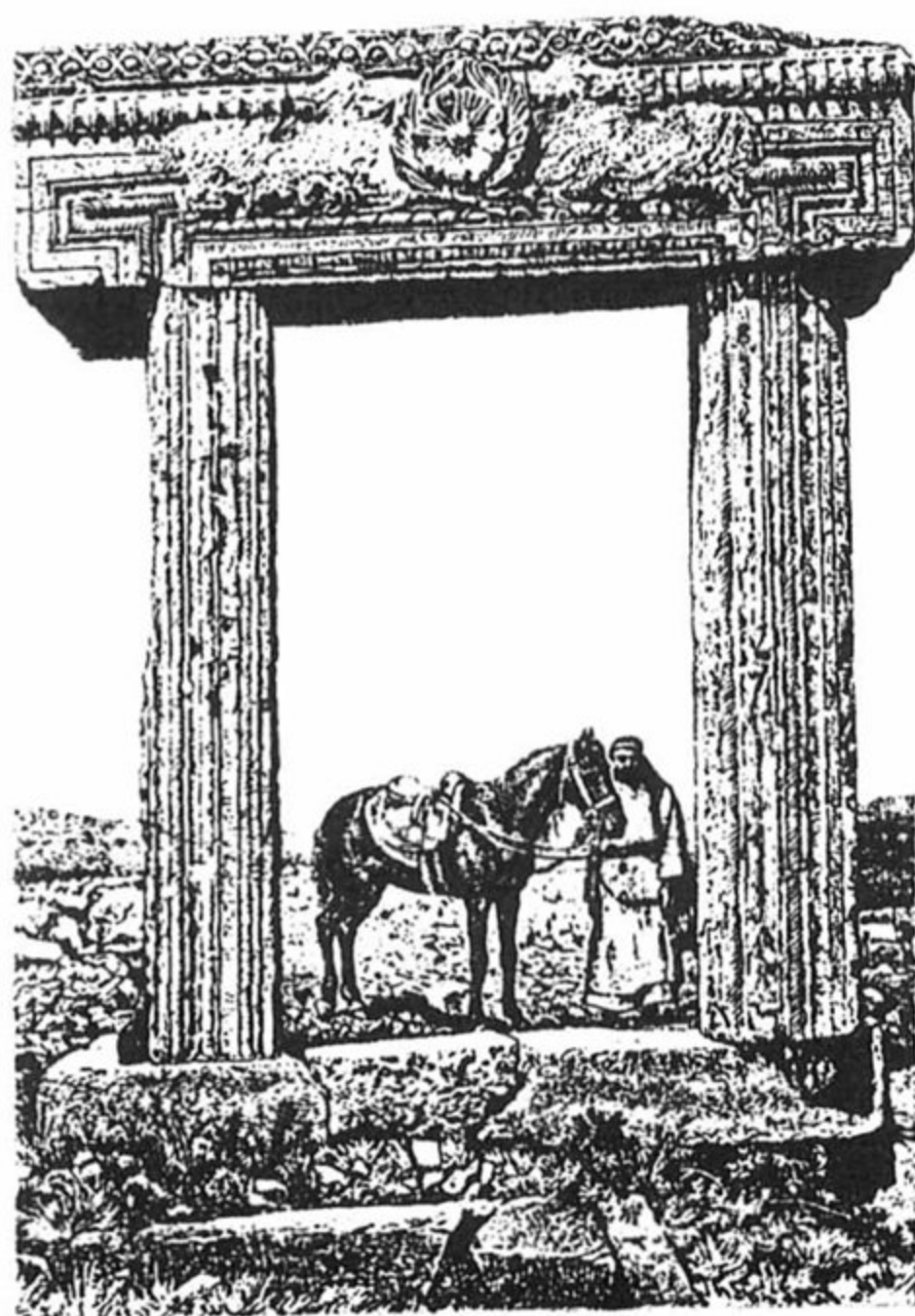
1. י. טפר; י. שחר, ישובים יהודיים בגליל, עמ' 90-91.

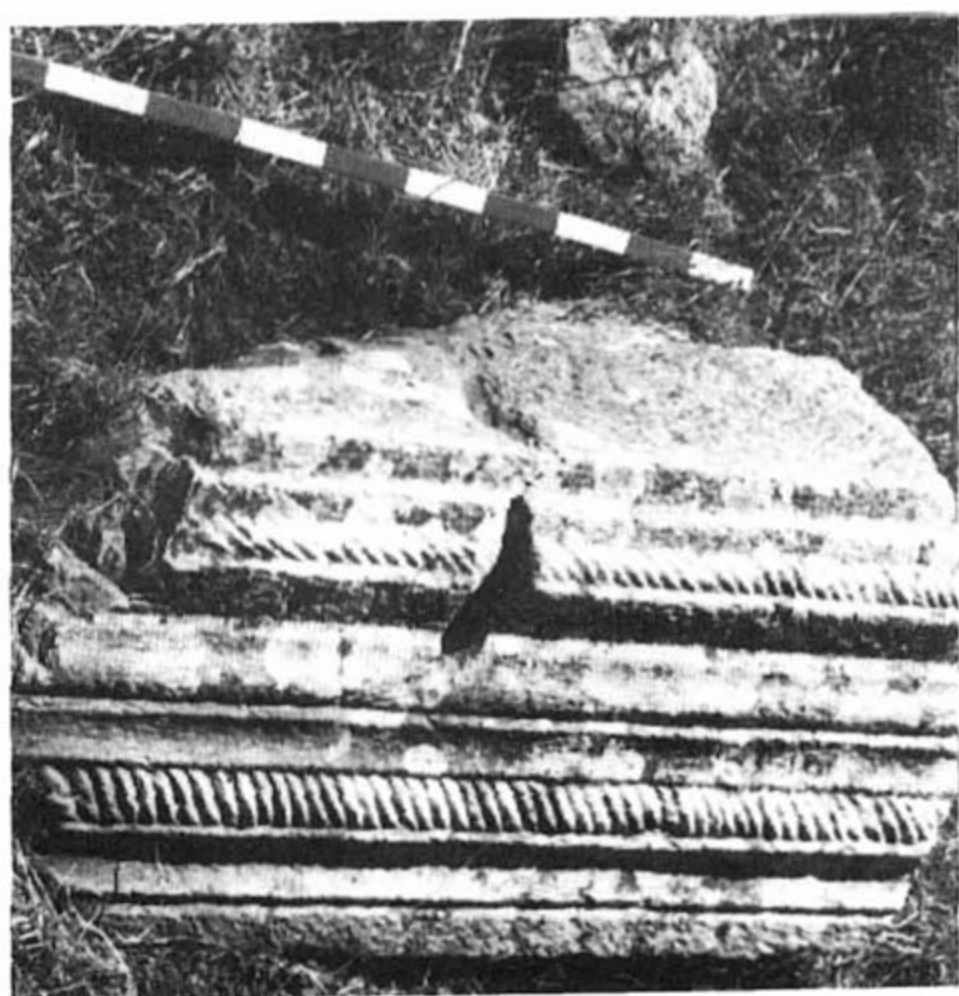

שער בית-הכנסת הצפוני (הקטן) מכפר ברעם (צילום מסוף המאה הי"ט)

מאז נהרס הבניין לחלוטין והיתה מקובלת הדעה ששרידיו נעלמו ואינם. אמנם הוא נזכר לעתים על-ידי כמה מטיילים וחוקרים, אך ללא פירוט מדויק של מקום השרידים ומהותם. מקום בית-הכנסת אותר במהלך הסקר בשיתוף עם

שער בית-הכנסת הצפוני (הקטן) בברעם
ציור משלחת הסקר הבריטי - 1881

אבן ממזוזת השער של בית-הכנסת הקטן בברעם

כפר חנניה – בתי-כנסת

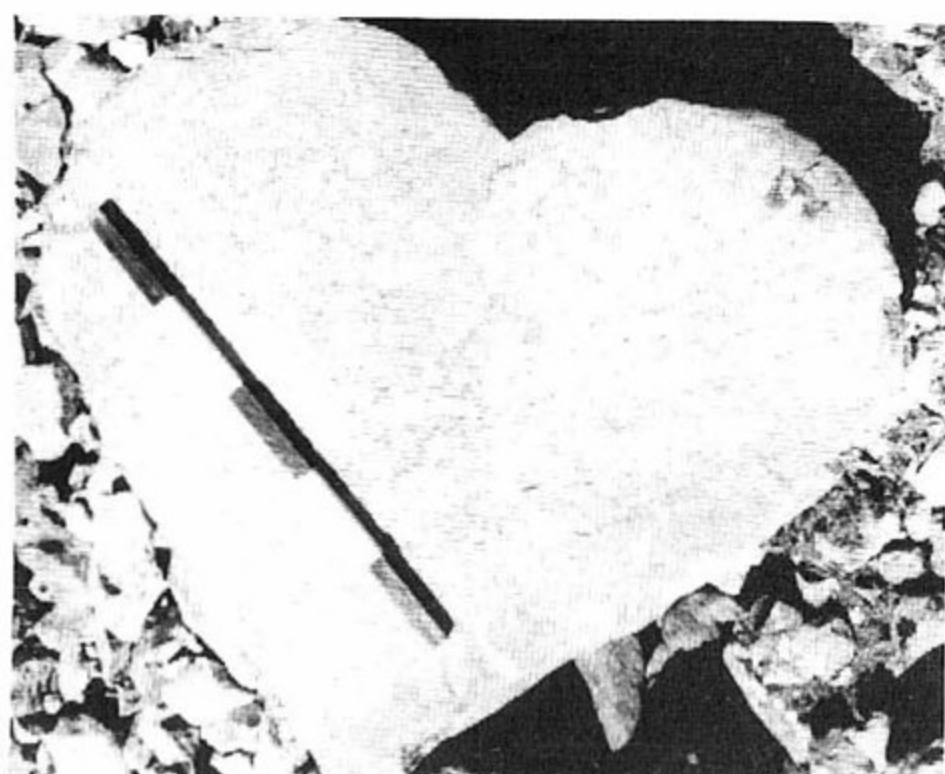
כפר חנניה נזכר רבות במשנה ובתלמוד כגבול בין הגליל העליון והתחתון וכמרכז קדרות. ר' יעקב בן נתנאל ראה כאן במאה ה-12 "כנסת ר' שמעון בר יוחאי, נחצבה מן ההר", ובה רק "דופן אחת בנוי". תלמידו האלמוני של הרמב"ן ראה בתחילת המאה ה-13 במקום "בית-הכנסת לרשב"י". ברשימת קברי צדיקים מן הגניזה, מן המאה ה-14, נזכר בית-כנסת לרשב"י חרב, וכנראה עוד בית-כנסת, שבו היהודים מתפללים (ר' להלן על בית-הכנסת השני בכפר). ברשות המוזיאון במארימונט, בלגיה, מצויה "כלילה" (פוליקנדלון – נברשת בלשון ימינו) – טבעת מתכת גדולה ובה 11 חורים, תושבות לנרות זכוכית לשמן, עם שלוש שרשרות לתליה. נאמר שהיא נתגלתה בחפירות בכפר מכר במאה שעברה ונרכשה בעכו.

על הכלילה כתובת ארמית, המציינת שהיא ניתנה ל"אתרה קדישה" בכפר חנניה (דהיינו, למקום הקדוש של בית חנניה, הוא בית-הכנסת) וזכורים לטוב (התורמים) ו"אמן, סלה, שלום". בתוך הכתובת משובץ תאור של שתי מנורות שבעת-קנים, שלידן לולב ושופר. לא ידוע כיצד הגיע החפץ למכר, המרוחקת 26 ק"מ למערב.

החוקר י. ברסלבי, שהירבה לעסוק בכפר חנניה, הביא לראשונה ב-1933, תאור של בית-הכנסת החצוב הנזכר במקורות.¹ הוא שמע מתור-שב מקומי שהעמק מדרום לשוב (בו עובר עתה כביש לעמיעד) קרוי "חלת-אלכניס" – עמק בית-הכנסת (וכך הוא מסומן במפה 1:20,000 משנת 1932). בכפר חנניה אנו סוקרים בעשור האחרון.²

בית-הכנסת החצוב

בסקר מבנה זה נוספו פרטים רבים המאפשרים לשחזר את החזית והפתחים ממערב (ברסלבי היה בדעה שחזית הפתחים של הבניין היתה מדרום). השרידים בשטח כוללים משטח מיושר של סלע וקירות חצובים בצפון ובמזרח. הקיר

חולייה של עמוד לב (פינתי) מבית-הכנסת הקטן בברעם

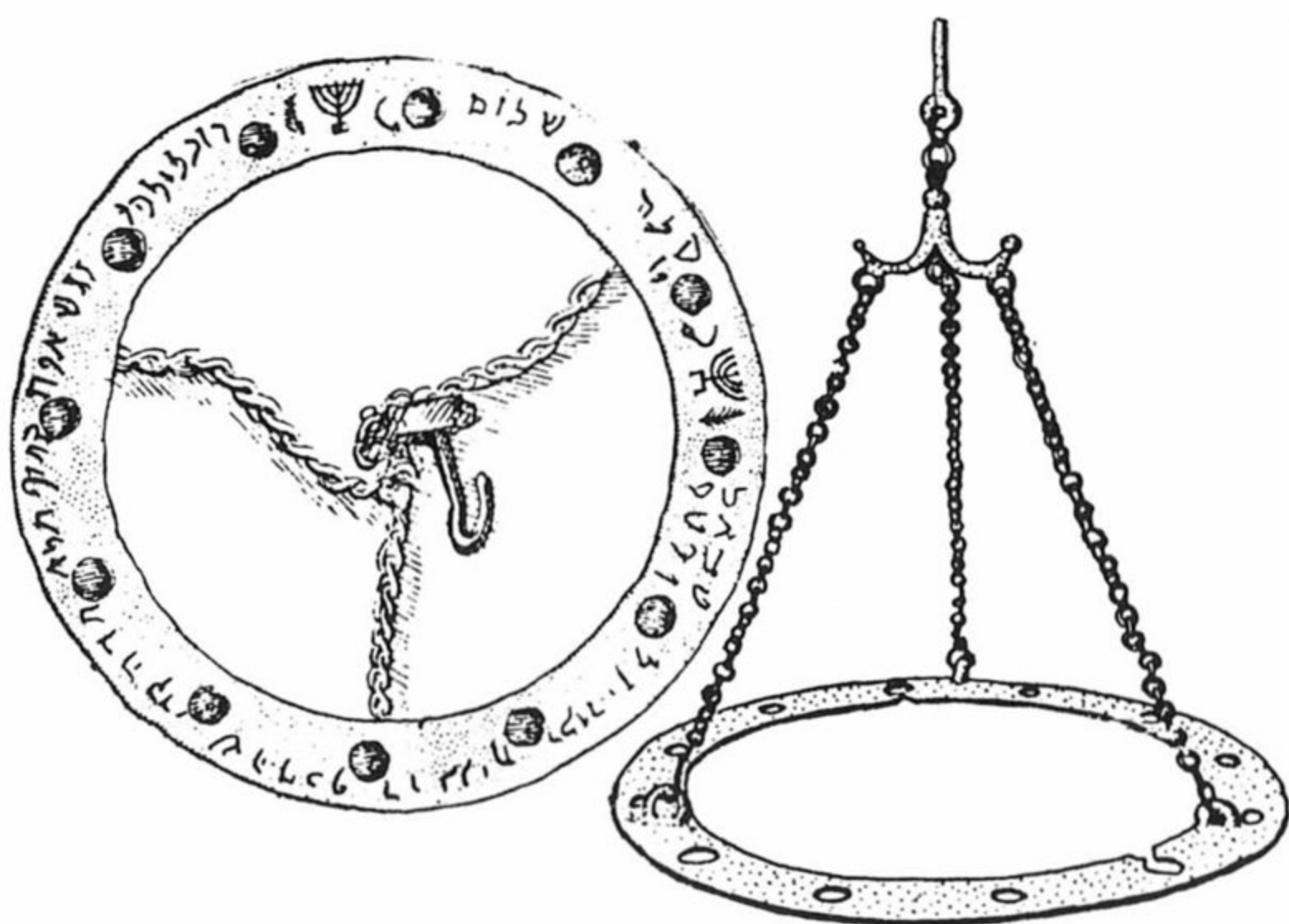
קציני המדור לידיעת הארץ בצה"ל וי. סטפנסקי. בצד כביש צומת חירם-מלכיה, כ-400 מ' מצפון לבית-הכנסת הגדול, נמצא בית הקברות המרוני של יוצאי ברעם. בית-הכנסת הקטן נמצא כ-60 מ' מצפון-מזרח לגדר בית הקברות. השריד הבולט הוא שבר של אבן מזוזה מעוטרת המונחת בשטח הפנוי. אבן זו זהה למזוזות הפתח המקורי, כפי שהוא מופיע בציורים מהמאה הקודמת. כ-4 מ' ממערב לה שרדו באתרן שלוש אבנים ובכל אחת מהן מגרעת. היו אלה כנראה אבני הסף של שער בית-הכנסת.

דרומה להם מונחות אבנים נוספות השייכות לבית-הכנסת. אבן נוספת קבועה באדמה ממזרח למזוזה. כ-15 מ' ממזרח לשבר המזוזה נגמרת הטראסה שעליה נמצא הבניין. צומחים עליה עצים ויש בה אבנים. בחלק הצפוני יש חוליית עמוד גדול בחתך לב, שכה אופייני לבית-הכנסת הקדומים. כ-10 מ' מדרומו יש שבר גדול של סף. במדרגה הנמוכה יותר, ממזרח, שורה של בורות מים שפתחיהם בנויים מאבני בית-הכנסת. ליד כמה מהן יש שקתות שאינן אלא אבני בית-הכנסת שנחצבו לשקתות הקבר. בורות אלה שייכים לשכונה זו של ברעם, שבשל ריחוקה ממרכז הכפר נזקקו תושביה לבית-כנסת משל-הם. אבנים של בית-הכנסת יש גם מצפון לגדר המטע שממזרח וכן צפונה יותר, ליד המטע מוקף הברושים (באזור זה הוקם ב-1986 מבנה קברו של מר זוטרא). מי יתן ויהיה אפשר לחפור בניין זה ולגלות את שרידי בית-הכנסת.

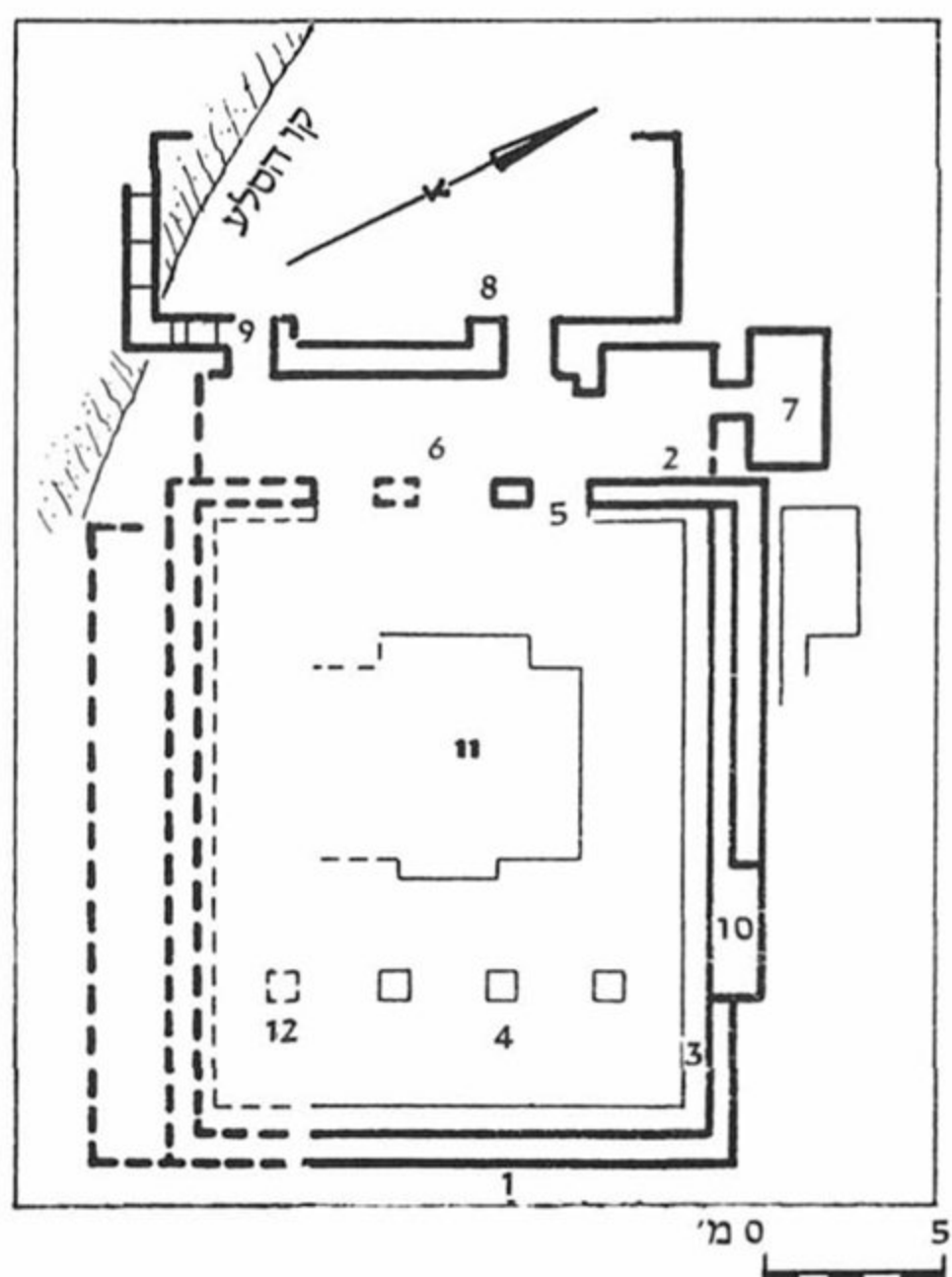
הערות

1. לחקר ארצנו, עמ' 272-273.
2. צ. אילן, כפר חנניה – תולדותיו ושרידיו, טבע וארץ כב. 1980, עמ' 238-245.

כלילה, עליה נכתב "דן כלילה" - - - - יפת לאתרה קדישה דכפר חנניה דכירין לטב - - - - אמן סלה שלום". פירוש הכתובת שהכלילה נעשתה (אפשר שבקטע קשה לקריאה רשומים שמות אנשים) למקום הקדוש (או לבית הכנסת) של כפר חנניה.

תכנית בית הכנסת החצוב

החצוב המזרחי ³ (1) דורג והושלם על-ידי אבני בנייה. במערב בולט הסלע הטבעי מספר ס"מ מעל לפני השטח (2); עיקרו היה בנייה ופתחים, ואילו החלק הדרומי הרוס או חסר.

ליד הקירות המזרחי, הצפוני והמערבי (בחלקו הצפוני), נותרה הגבהה של ס"מ אחדים בסלע הטבעי ברוחב 45 ס"מ (3), שנועדה למושב כריות או ספסלים. במזרח האולם בולט מרצפת הסלע טור של שלושה אדנים מרובעים (4), בגובה 5-10 ס"מ, ששימשו כבסיסי עמודים. המרחק בין אדן לאדן 2.20-2 מ' והמרחק מהקיר המזרחי לשורת האדנים הוא 3.60 מ'. בצפון הקיר המערבי נמצאו פתח שבסיסו התחתון חצוב (5), כנף של פתח נוסף ובסיס סלע לעמוד שביניהם. מעבר לפתחים נתגלה חדר המבוא (נרתקס) (6), ובצפוני חדר חצוב (7) (מחסן?). לחדר המבוא שני פתחים מתוך חצר קדמית (8). מדרגות חצובות (9) מובילות אל הפתח הדרומי. בקיר הצפוני ובמזרחי יש נקבים חצובים בסלע, מסודרים בשורות. לעתים 2-3 נקבים צמודים,

הערות

3. המספרים 1-12 מתייחסים לתרשים של שרידי בית הכנסת החצוב.

בסיסי עמודים חצובים בסלע בבית־הכנסת בכפר חנניה

כותרת מעוטרת מכפר חנניה

שנועדו לחזק ספיני עץ או אבן (שיש) לציפוי הקירות. בראש הקיר הצפוני מגרעת, שאליה הוליכה אמה קטנה ומטויחת (10). יתכן שהיה זה מיכל לאיסוף מים מהבניין.

במרכז האולם מובלט ברצפה דגם דמוי שטיח (11), שמהותו טרם הובררה. אולי היתה כאן בימה, כפי שהיה נהוג בבתי־כנסת בדורות מאוחרים יותר שעל אודותיו ידוע מהמקורות. על בית־הכנסת באלכסנדריה נאמר "ובימה של עץ היה באמצע"⁴. יתכן שהיו בימות עץ מרכז־יות כאלה בבתי־כנסת עתיקים נוספים, אך עד כה לא נמצאו בימות כאלה, שכן היו עשויות מעץ ולא נשתמרו.

הערות

4. תוספתא, סוכה ד, ו.

ברצפת בית-הכנסת יש חורים אחדים שתפקידם אינו ברור. אולי הם היו קשורים למסגד "אלג'אמא אל עומרי", שהוקם כאן, לפי מסורת הפלאחים, לאחר שבית-הכנסת חרב.

לשחזור תכנית בית-הכנסת נסתייע במידות ובכללי הסימטריה המקובלים בבתי-כנסת דמויי הבסיליקה. בהתאם לכך נוכל לשער שהיה בסיס נוסף (12). משני העמודים הקיצוניים נמשכו טורי עמודים לעבר הפתחים, כמקובל בבתי-כנסת. לפי שחזור זה, תכנית בית-הכנסת בכפר חנניה דומה לזו של בית-הכנסת שבמירון לכל פרטיה, כאילו אותם בנאים עבדו בשני המקומות, וההבדלים – ביחוד בכיוון ציר האורך של הבניין – הוכתבו על-ידי הטופוגרפיה המקומית. אם נכונה הנחתנו, הרי שציר בית-הכנסת היה באופן כללי בכיוון מזרח-מערב. הדבר אינו צריך להתמיה, שהרי נחשפו כמה וכמה בתי-כנסת הבנויים בכיוון זה. חשוב הוא כיוון התפילה, דרומה, לעבר ירושלים, במקום שהיתה גם הבימה המרכזית.

אשר לרצפות בית-הכנסת, ברסלבי סבר שבש-קע המרכזי היה פסיפס. לא מצאנו עדות לכך בבניין עצמו, אך מצאנו קוביות פסיפס אחדות בגוונים שונים מדרום לבית-הכנסת, על פני השטח. יתכן שרצפת הסלע המוחלקת היתה מכוסה שטיחים.

באשר לעמודים וחלקיהם, ברסלבי ראה בזמנו מדרום לבית-הכנסת בסיס וחצי חוליית עמוד חצובים מאבן אחת. בפרוד מצויה כותרת שהובאה מכפר חנניה⁵ ומארבעת צדדיה תבליטי עץ תמר. שברי רעפים מחרס, שמצאנו בקרבת בית-הכנסת ובמקומות אחרים, יכולים לרמז על אופן קירוי המבנה.

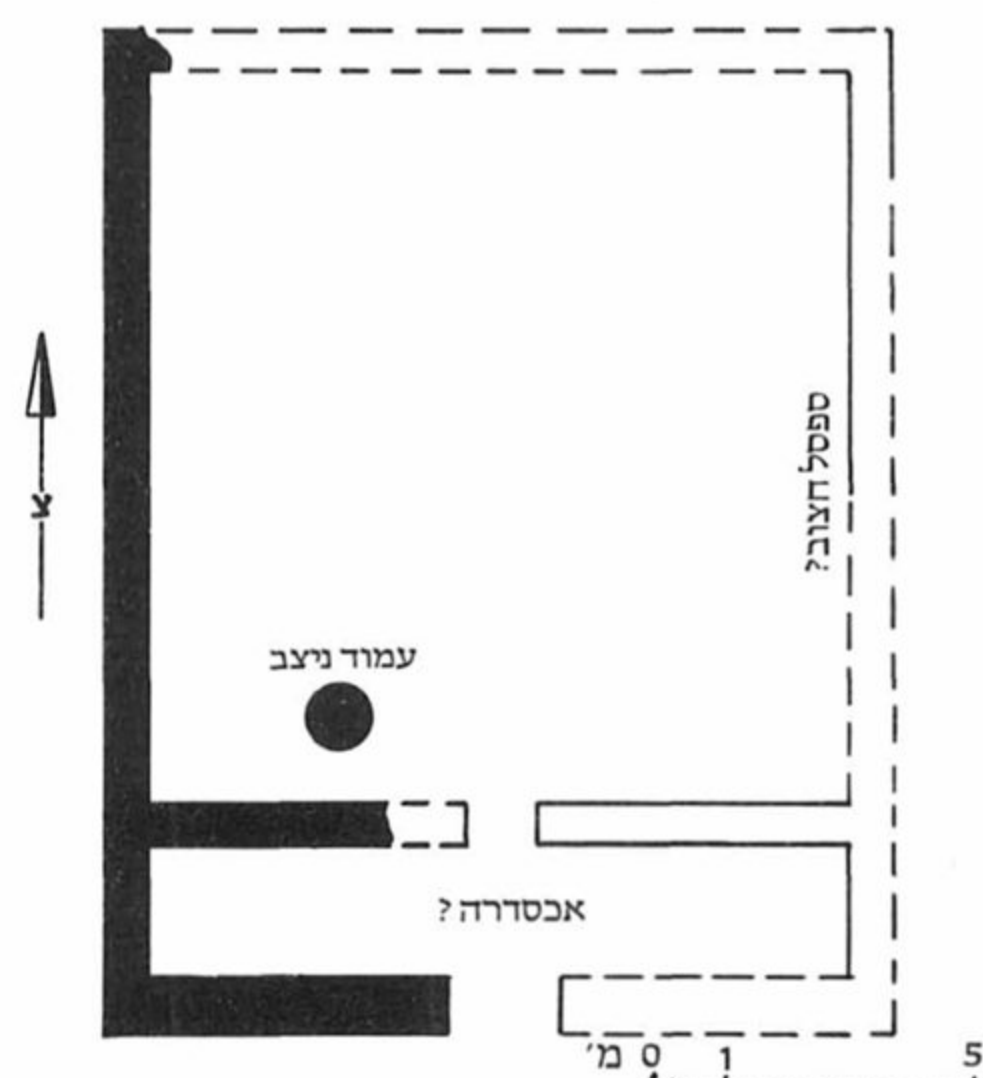
בית-כנסת נוסף

בדרום-מערב הכפר, מדרגה מוגבהת, שממנה תצפית נאה על הישוב. בסביבה שרדו כמה מבנים גדולים, אשר לקיצוני שבהם אופי של מבנה ציבור. כיוונו צפון-דרום, ומידותיו 13.4×11.5 מ'. הוא בנוי בניית גזית מעולה של אבני גיר, וקירותיו תואמים ומטויחים מבחוץ. הנדבכים התחתונים של הקיר ששרדו בדרום ובמערב, מרשימים ביופיים ומעידים על פאר הערות

5. בידי אלתר גדיש, פרוד.

הבניין (מידות אבן הפינה הדרומית-מערבית הן 1.10×0.45 מ' וגובהה 0.57 מ').

בתוך המבנה מונחים שני בסיסי עמודים, מהם אחד אולי באתרו. הם מעלים את האפשרות שהמבנה היה מחולק על-ידי שתי שורות עמודים בצורת בסיליקה. במזרח המבנה מצוי דרגש סלע טבעי, מעין ספסל-מושב, ולידו גרם מדרגות, שיש לו אולי קשר לאולם הסמוך, שגם אופיו ציבורי – אם כי פחות מובהק מהאולם הראשון. מדרום-מערב לבניין ומצפון-מערב לו מונחים, בין שרידי הכפר, שברי שני עמודים מאבן בהירה. אנו משערים שאלה הם שרידי בית-הכנסת השני של הכפר, וכי הברכה המטויחת הצמודה מצפון-מזרח לבניין היתה מקווה-הטהרה, אך הדבר טעון בדיקה נוספת.

בית-הכנסת המערבי בכפר חנניה (שרטוט סכימאטי)

פינת בית-הכנסת הנמצא בתוך כפר חנניה

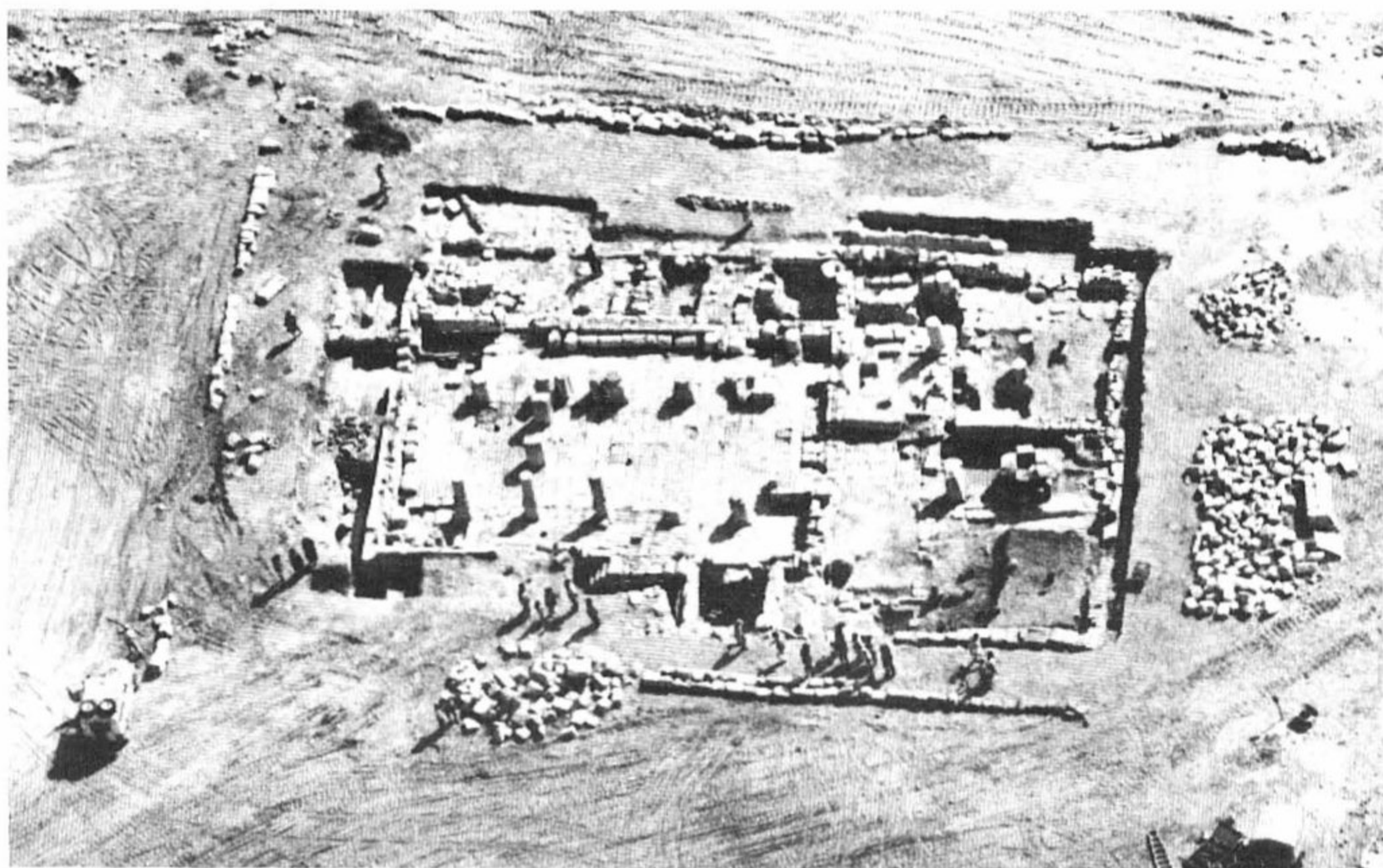
בית־הכנסת הקדום במרות¹

מרות נזכרת בכתבי יוסף בן מתתיהו כישוב המציין את הגבול הצפוני של הגליל בשלהי ימי בית שני (מלח' ב, כ, ו), וכאחד הישובים אשר בוצרו במלחמה הגדולה ברומאים (שם, ג, א, ג; חיי יוסף לז).

סקר וחפירות שערך במקום המהביר בשנים 1981-1986 (מ' 1984 בשיתוף עם עמנואל דמתי), מטעם אגף העתיקות והמוזיאונים, העלו שפע של ממצאים המחזקים את הצעת הזיהוי, תור-מים לידע על ישובי הגליל היהודיים ולמחקר בתי-הכנסת (ובתי-המדרש) בכלל.²

בחורבה אותרו שרידים הקשורים למערכת הגנה, הכוללים קטעי חומות, חפיר גדול חצוב בסלע ומערכות מסתור. יתכן שראשיתה של מערכת התגוננות זו בימי בית שני. אפשר גם שהימצאות מערכות המסתור כאן מלמדת על כך שראשית השימוש בהן היה בגליל, וממנו הן התפשטו לדרום הארץ.

על סמך עשרות מטבעות (מתוך כ-1,100 שנמצאו בסקר ובחפירה) עולה, שהישוב במקום נוסד במאה השניה לפסה"נ, קרוב לוודאי בתקופה החשמונאית. כלכלתו הושתתה בעיקר על גידול זיתים להפקת שמן וכרמי יין, גידול תבואות

בית־הכנסת במרות (צילום אוויר לכיוון מזרח)

הערות

- מרות נמצאת בשטח־אש, והכניסה אליו בימי חול מחייבת קבלת רשות מצה"ל.
1. לפרשת הגילוי והזיהוי ראה: צ. אילן, "מקומה של מרות – ישוב מבוצר בגבול הגליל", קדמוניות, טז, 62-63 (תשמ"ד), עמ' 83-85; הנ"ל, "מרות – ישוב מבוצר מתקופת המלחמה ברומאים בגבול הצפון", ארץ ישראל יז (ספר ברור), ירושלים תשמ"ד, עמ' 141-146; צ. אילן, "אוצרות גנוזים בגליל, מרות – ישוב יהודי קדום", טבע וארץ, כח (תשמ"ו), עמ' 12-15; חדשות ארכיאולוגיות פח, 1986, עמ' 2-3.
- החפירה נערכה מטעם אגף העתיקות והמוזיאונים, משרד החינוך והתרבות. לניהול החפירה החל מהעונה המלאה השניה שותף עמי עמנואל דמתי, והסיכום הוא בעיקרו פרי דיונינו המשותפים. עזרו עמנו ט. עמית, ז. ניצן, ד. רייזל, ל. מרקוסון, ג'. סינה, י. בריהודה, נ. פסח, צילומי שטח – ע. שוב, י. סהר, א. בראור ול. ריטמאייר – שיחזורים. מדדו – מ. פייסט, א. הגיאן, י. ותקין וא. אוקוב. צילומי ממצאים – צ. שגיב וי. עמית.

וירקות וכן מקנה. הישוב השתרע על 40-50 דונם וחיו בו כ-1,000-1,200 נפש.

במהלך הסקר במקום גילה כותב שורות אלה בית-כנסת קדום, מהצפוניים שנתגלו עד כה בארץ. הוא נוסד בשלהי המאה הרביעית – תחילת המאה החמישית לסה"נ והיה מרוצף טיח ומאוחר יותר ברצפת פסיפס. בקטע פסיפס ששרד, מתוארת דמות לוחם צעיר וסביבה חרב, קסדת נחושת ומגן. יתכן ש"ינינו אחד ממחזורי הציורים המקראיים, של נשתמרה ממנו אלא התמונה הנזכרת, אפשר שזהו תאורו של דוד בן ישי וסביבו כלי הנשק שנטל מגולית (שמו"א יז). בצד הדמות רשומה ברצפה הכתובת הארמית "יודן בר שמעון מני", אולי כתובת התורם או האומן שהתקין את הרצפה. זהו הפסיפס הראשון שנתגלה בבית-כנסת בגליל העליון. עד לגילוי ויו נחשב ריצוף האבן כסימן המובהק לבתי-הכנסת הגליליים. הקירות היו מטויחים בטיח צבוע באדום, ואף בכך יש עדות ליופיו של הבניין. לפני חזית בית-הכנסת בדרום, נחשפה חצר רחבת ידיים ובמרכזה בור מים, צורת בנייה המוכרת בכנסיות הביזאנטיות. קיומה של חצר בחזיתו של בית-כנסת גלילי נתגלתה אף היא לראשונה כאן.

בדרך-כלל יוחסה בניית בתי-הכנסת הגליליים למאה השלישית לסה"נ. התגליות בבית-הכנסת במרות ובמקומות אחרים הראו, שהחלוקה הטיפולוגית של בתי-הכנסת לפי אמות-מידה כרונולוגיות בלבד, אינה עומדת עוד במבחן המציאות, ומן הדין להתייחס אליהם גם בהיבט הרגיונלי. בגליל נמשכה הקמת בתי-כנסת מן הטיפוס הגלילי גם לאחר המאה השלישית, תוך ששילבו בהם פרטים ארכיטקטוניים בני הזמן, כגון פסיפס וחצר. מידות הפנים של אולם התפילה הן 11.40×17.90 מ', מידות החוץ (כולל המרחב המזרחי, האכסדרה והמחסן) – 21.70×20.40 מ'. אורך המכלול, יחד עם החצר, הגיע ל-28 מ'. היה זה אפוא בית-כנסת מרשים בגודלו ששימש כמרכז לישוב היהודי במרות.

כמאה שנים לאחר היווסדו נערך בבניין שיפוץ יסודי, שבמהלכו הוא רוצף ברצפת אבן. נבנו בו – אולי על גבי יסודות מן השלב הראשון של הבניין

– שתי בימות משני עברי הכניסה הראשית בד-רום. נראה שהבימה המערבית שימשה כמסד לארון קודש מעץ, והמזרחית – כמקום לקריאת התורה. יתכן שיש לייחס לשלב זה את חמש אבני הקשת, שהיו מעל לפתח המרכזי של הבניין. על האבנים שרדו קטעים מגילוף של גלגל המזלות. ברגיל מופיע תאור המזלות בבתי-כנסת על רצפות פסיפס.

בראשית המאה השביעית שופץ הבניין באופן יסודי ונערך בו שינוי ארכיטקטוני רב משמעות: חזית הבניין הועתקה צפונה ואילו קיר החזית בדרום נבנה מחדש, תוך שנאטמו שלושת הפתחים שהיו בו. בחזית החדשה, הצפונית, נקבעו שלושה פתחים. השינוי הולם את התפיסה הארכיטקטונית שהיתה מקובלת על בוני בתי-הכנסת המאוחרים (קצרין, בית אלפא, נערן, יריחו) לבנות את הפתחים בצד צפון, כדי שהנכנסים לאולם יעמדו כשפניהם מכוונות דרומה, לעבר ירושלים. מתחת לסף המזרחי בחזית הצפ-ונית נתגלה קמיע ברונזה הכולל 26 שורות בעברית וארמית. הוא מכיל את פנייתו של יוסי בן זינביה לאלוהים שיתן בידו שלטון מוחלט על תושבי הכפר ("קרתה" בלשון הקמיע), כשם ששלטון האל על העולם ויושביו הוא מוחלט. יוסי בן זינביה הנזכר היה ודאי אחד מראשי הקהילה המקומית.

משלב זה של בית-הכנסת נחשף קטע מגרם המדרגות שהולך ליציע, שנועד להרחיב את הבניין ולהגדיל את מספר המתפללים בו. בחדר-מחסן שנספח לבניין ממערב, והיה בעל תקרה קמרונית, נתגלתה קופת בית-הכנסת בכרך חצוב בסלע, מתחת לרצפת החדר. נמצאו בה 485 מטבעות, שזמנם החל מימי אלכסנדר ינאי ועד לימי שלטון הצלבנים, בשלהי המאה ה-12, בעת שהישוב חרב. 245 מהמטבעות הם מזהב. יש בכך להעיד על אופיו של הישוב שהיה אמיד, ועל חיי קהילה תוססים, שבמסגרתם תרמו תושביו לצורכי ציבור.

חדר לימוד ובית מדרש

עם העתקת החזית צפונה, אכסדרת הכניסה (פורטיקו) והחצר שבדרום יצאו מכלל שימוש המקורי ונוצלו להקמת מוסדות שונים: במזרח

האכסדרה הוקם חדר-לימוד לתינוקות של בית רבן, ואילו החצר הפכה לבית-מדרש: חלקו המערבי נועד לאולם הלימוד ואילו ממזרחו היתה חצר שבאו דרכה לבית המדרש דרך פתחים בקירות הדרומי והמזרחי. זהו בית המדרש הראשון ככל-הנראה שנתגלה עד כה בארץ בישוב יהודי עתיק. מידות אולם בית המדרש הן 6.45×7.35 מ' וציר האורך שלו מזרח-מערב. פתח האולם נמצא בקיר המזרחי. על משקוף הפתח נחרתה אחת משתי הכתובות המקראיות שנמצאו בבניין. גילויין של כתובות אלו מעשיר מאד את אוצר הכתובות המקראיות שנתגלו בבתי-כנסת ושמספרן עד כה מועט ביותר. על המשקוף מגולפים שני נשרים משני צידי זר ומתחתם הכתובת "ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך" (דב' כח, ו). כתובת מסוג זה לא נתגלתה מעולם בבית-כנסת כלשהו בארץ.

על הנשרים נתגלו סימני פעולתם של שוברי צלמים (איקונוקלאסטים), שיש לייחסה למאה השמינית לסה"נ, בימי הח'ליף יאזיד השני. יש בכך עדות לקיומו של הבניין באותה עת. אולם בית המדרש, שנישא על שתי קשתות, היה מטויח בטיח מעולה, שבחלקו לפחות היה צבעוני. לאורך ארבעת הקירות נמצאו ספסלי אבן. הספסל המשובח ביותר נמצא לרגלי הקיר המערבי. במרכזו מגרעת שבה היתה כנראה כורסת חכם בית המדרש. יתכן שחכם זה אינו אלא ר' חנה (?), שהוא שמו של הצדיק שנקבר במקום וקברו נתקדש כעדות הרשום בתעודה מהגניזה.

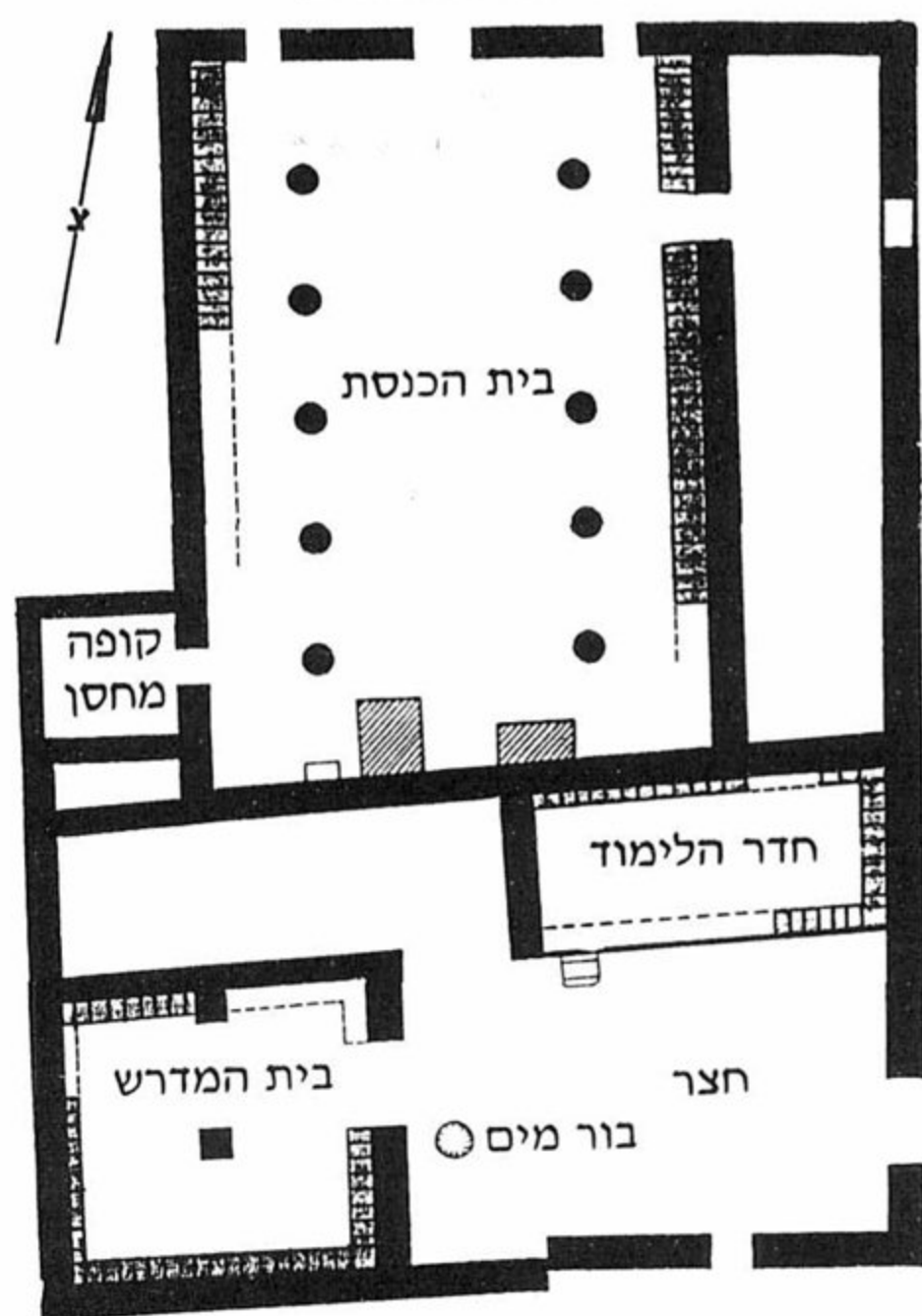
רצפת האולם היתה עשויה פסיפס שממנו שרד חציו הדרומי. בחלק המרכזי יש מסגרת שבה תאור מקראי הכולל כתובת וציורים. הכתובת מכילה את ארבע המלים "זאיבוטלה ירעו כאחד" (ישע' סה, כה). האות י' במלה "זאיב" אינה מופיעה בנוסח המסורה. זו אם-קריאה, מסוג הידוע בכמה מכתובות בתי-הכנסת הקדומים. מתחת לכתובת ומשני צדדיה שרדו חלקים של תאורי טלה (מימין) וזאב (משמאל), משני עברי כלי מים (אמפורה) גדול. תאור זה מופיע כאן לראשונה בארכיאולוגיה של בתי-הכנסת הקדומים. יתכן שיש בו ביטוי לכיסופי השלום של תושבי הארץ במחצית הראשונה של המאה השביעית, שידעה חילופי שלטון תכופים, שגרמו

סבל רב לאוכלוסייה המקומית.

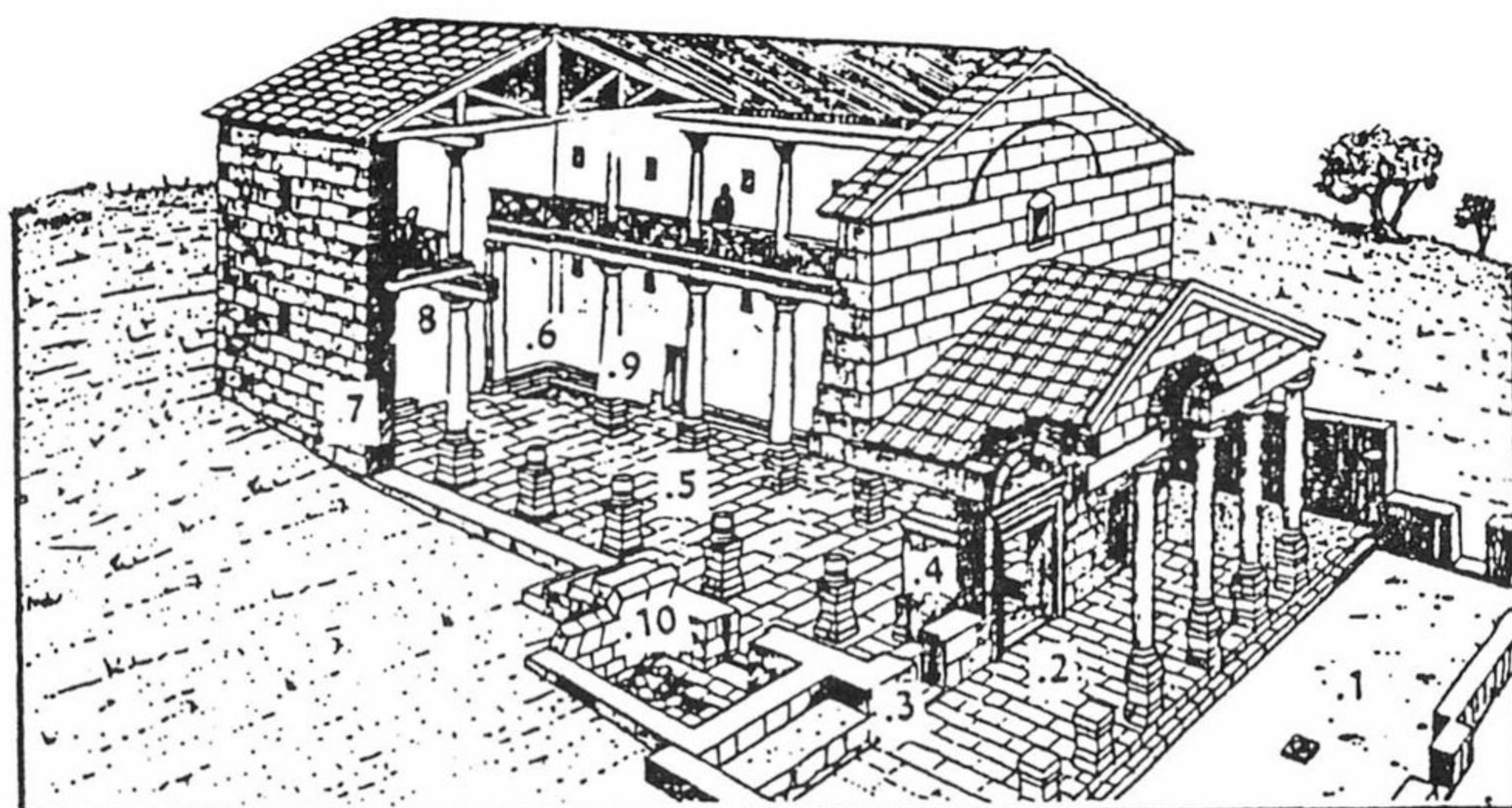
בחלק הדרומי כלול ברצפה תאור נדיר. העי-טור, הפונה דרומה, כולל שופרות משני צידי ארון קודש (?), מעליו תאורי רימונים ועלים דמויי לב ומתחתם תאור אשכולות תמרים. נראה שבמקום זה נהגו להתפלל בבית המדרש.

בנייתם של בית-כנסת, חדר לימוד ובית מדרש במרכז קהילתי אחד במאה השביעית, מעידה על חיוניותו של הישוב בתקופה מאוחרת זו. נראה שבמרות היה מרכז לימוד והוראה ששימש אבן שואבת לתלמידי חכמים שבאו גם ממקומות מרוחקים. הישוב התקיים במשך מאות שנים בימי השלטון המוסלמי והצלבני, ומשמש עדות להמשך קיומם של ישובים יהודיים נוספים באזור, שעל אודות כמה מהם ידענו עד כה רק מכתבי הגניזה. בשניים מישובים אלה, גוש חלב ודלתון, היו מעתיקי ספרים. מכאן עדות, יחד עם זו של מרות, על עיסוקם של בני הכפרים באזור לא רק בחקלאות, אלא גם בתורה ובלימודי קודש.

מרות – בית הכנסת שלב ג' ובית המדרש

בית-הכנסת ובית-המדרש במרות (שרטוט)

שחזור בית הכנסת במרות

1. חצר קדמית.	6. מקום גילוי פסיפס.
2. אכסדרה (פורטיקו).	7. ספסלים.
3. פתחים.	8. יציע ובו מושבי מתפללים.
4. בימת ארון הקודש.	9. פתח מהחצר לאולם-התפילה.
5. אולם התפילה.	10. מחסן בית הכנסת ומקום מציאת הקופה.
	(השחזור על-פי ליין ריטמאייר)

שלבי בית הכנסת במרות

שלב	מועד	ריצוף	אופי	הערות
1. x	תק' רומית	—	חדרים	לפני יסוד
2. א	450-400	טיח	תת-קרקעיים	בית הכנסת
3. א1	500-450	פסיפס	החזית בדרום	בנייה באבן גיר רכה
4. ב	620-500	אבן	החזית בדרום	קירות הבנין כוסו בטיח צבוע.
5. ג	1190-620	אבן	החזית בצפון	חצר מדרום לבנין משקוף, כתובת "ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך".
6. ד	1400-1250	אבן	מגורים	בנייה באבן גיר קשה. חדר לימוד במקום פורטיקו. בית-מדרש ניבנה בחצר שהתפנתה. חלוקת הבניין בתקופה הממלוכית למרחבים חדשים באמצעות אבני בית הכנסת שחרב.
7. ד1	1600-1400	אבן	מגורים	

עכברה

פריצת דרך לרכב. מידות אבן אחת הן 0.80×1.10 מ' ועוביה 0.60 מ'. בסמוך, בתוך צריף ולידו, מונחות אבני גזית דומות. אבנים נוספות משולבות בקיר הבניי בפתח המעיין, במקום הנמוך ביותר בכפר. אבני גזית נוספות משולבות בפתחי הבתים ובקירות. במזוזות אחד הבתים קבועה אבן גדולה עם תבליט דגם צמחי, אולי כותרת של אומנה דבוקה. אבן אפריז גדולה מגולפת מונחת מצפון לבוסתן קטן שליד קיר בית-הכנסת, כ-50 מ' ממנו, ואף היא מקורה בבניין זה. לפי גרן היה בזמנו גן ירק בתוך ה"כניסה". אפשר שחלק מבניין בית-הכנסת מכוסה כיום על-ידי אותו גן.

כותרת של אומנה דבוקה ועליה דגם צמחי מעכברה

פריט ארכיטקטוני מעכברה

הכפר נמצא 1.5 ק"מ מדרום לבית-החולים של צפת. הוא נבנה על שרידי ישוב יהודי קדום (נ"צ חדש לתושביו - בסמוך. בחלק התחתון של הג-י נובע מעיין. הכפר נזכר רבות בתלמוד. יוסף בן מתתיהו מזכירו בין הישובים שבוצרו על ידו במרד, וקורא לו גם בשם סלע עכברה. הישוב מתואר יחד עם יבנית ומרות כ"בנוי בין סלעים". לאחרונה הוצע לזהותו בח' סלע, כ-2 ק"מ מדרום לעכברה, לרגלי מצוק עכברה, במקום שמצויות מערות חצובות.¹ יודגש, שהמקום ליד המעיין הוא המתאים יותר להקמת ישוב ולא לרגלי מצוק עכברה עצמו. אמנם, ממערב לנחל יש תל ובו חרסים מתקופת הברזל ורומי, ויתכן שכאן היתה ראשיתה של עכברה.

על קיום בית-כנסת במקום מעיד ר' משה באסולה, שסייר בארץ ב-1522: "למעלה בכפר בית-הכנסת חרב. יש עדיין משני כתליו גבוהים ג' אמות מאבנים גדולות, ועשאו רשב"י". ב-1870 מעיד גרן שמעל לכפר הערבי עכברה היה בניין מלבני בנוי אבני גזית נאות שנקרא "אל כניסה" ("הכניסה"). שם רגיל בפי הערבים לכנסיות ואף לבתי-כנסת), רוחבו 23 צעד ואורכו 30 צעד. היות שכיוונו של הבניין היה ממערב למזרח ובשל כינויו, סבר גרן שהיתה זו כניסה, "אך אולי לפני הבניין הזה היה באתרו בית כנסת".² ג. פרסטר מציין (1968), שראה את שרידי בית-הכנסת ליד המעיין.³

בסיוורינו בכפר בשנים 1980-1985, לא מצאנו בניין בית-כנסת ליד המעיין. לעומת זאת נראה לנו שראינו את הבניין שעליו דיברו באסולה וגרן. זהו מבנה הנמצא ליד אחד הבניינים בחלקו הגבוה של הישוב, דהיינו בגובהו של הישוב הקדום. שרד באתרו רק קטע קיר, בכיוון צפון-דרום, שבו 2-3 אבני גזית מעולות מסוג המקובל בבתי-כנסת קדומים. לידו מונחות מספר אבני גזית מאותו קיר שנעקר בדור האחרון בעת

הערות

1. מ. אביעם, קתדרה 28, תמוז תשמ"ג, עמ' 43; י. טפר - י. שחר, ישובים יהודיים בגליל, תשמ"ה, עמ' 47-52.
2. תאור ארץ-ישראל 6, עמ' 236.
3. ג. פרסטר, בתי הכנסת, עמ' 253, הע' 32.

חלק מקיר בית הכנסת בעכברה

משקוף בית הכנסת הקטן בברעם, והותיר אף שם את כתובתו! (ר' שם). החלק הראשון של הכתובת קבוע במשקוף ארון הקודש בבית הכנסת הנוכחי בעלמה, והשני – במוזיאון ישראל בירושלים.

ב. על שבר משקוף נמצא קטע של כתובת בעלת שתי שורות " (נה טבריה דע) (בד) (הדין) שקור פה מלך ע(למה יתן ברכתה בעמלה)". מדובר באדם מטבריה שעשה את המשקוף ומבקש ש"מלך העולם יתן ברכה במעשיו".¹ בחורבה נמצאו חרסים מהתקופה הביזנטית הקדומה והערבית הקדומה.

לשרידי הכפר יש להוסיף את בית הקברות היהודי, במורד הדרומי של הר עלמון. מצויים שם קברים עם דלתות-אבן מפוארות. נמצאו בו שני משקופים של פתחי מערות – אחד מעוטר בשני יונים שביניהם עץ תמר, והשני מעוטר בוורדה בתוך זר.²

בצפון החורבה (נ"צ 1963/2735), ליד בית הקברות הנוכחי, שרד בית השיח, במקום שמצוים פריטים ארכיטקטוניים השייכים לבית-כנסת קדום. הם כוללים שני חלקי עמודי לב, אבני גזית גדולות משובחות לבנייה ולריצוף, שבר של ארכיטראב (קורה) ובה שקעים, שנועדו כנראה לקורות העץ של התקרה (קורת אבן כזו יש גם בבית הכנסת בברעם) ושבר חוליית עמוד. מצפון לבניין מונחות שלוש חוליות עמודים צרים (יתכן שעמודים אלה עברו עיבוד מחודש בתקופה מאוחרת). בסמוך מונחת אבן שנראה עליה שריד עיטור. אנשי בית-ספר שדה הר מירון ראו בזמנו בקיר הבניין אבן אפריז שנעלמה. יש לשער שהבניין יושב על מקום בית הכנסת או סמוך לו. מעידות על כך האבנים הרבות והגדולות שלהן ערך ארכיטקטוני.

עלמה

עלמה היא ישוב מתקופת המשנה והתלמוד שאינו נזכר במקורות. בחורבה שממזרחה הוקם מושב עלמה הנוכחי. היה זה הישוב היהודי הצפוני-מערבי ביותר בגליל העליון, 4.5 ק"מ ממרות הקדומה. במקום היתה קהילה יהודית בימי הביניים ובתקופה העות'מאנית, וזאת בדור מה לישובים אחרים באזור, שבהם התקיימה קהילה יהודית במשך מאות שנים, באופן רצוף מאז ימי התלמוד.

כבר במאה הקודמת דיווח גרין על פריטים ארכיטקטוניים וכתובת עברית בכפר הערבי ששכן במקום הישוב הקדום. במשך הזמן נמצאה בכפר כתובת שניה, כדלהלן:

א. על שני חלקי משקוף מעוטר שרד רובה של הכתובת: "יהי שלום על המקום הזה ועל כל מקומות עמו ישראל (א) מן סלה (.) אנה יוסה בר לוי הלוי (.) אומנה דעבדת (הדין שקופה...)". מעניין לציין שאותו אומן עצמו עשה גם את

הערות

1. י. נוה, על פסיפס ואבן, עמ' 22–24.
2. חדשות ארכיאולוגיות מה, 1973, עמ' 7.

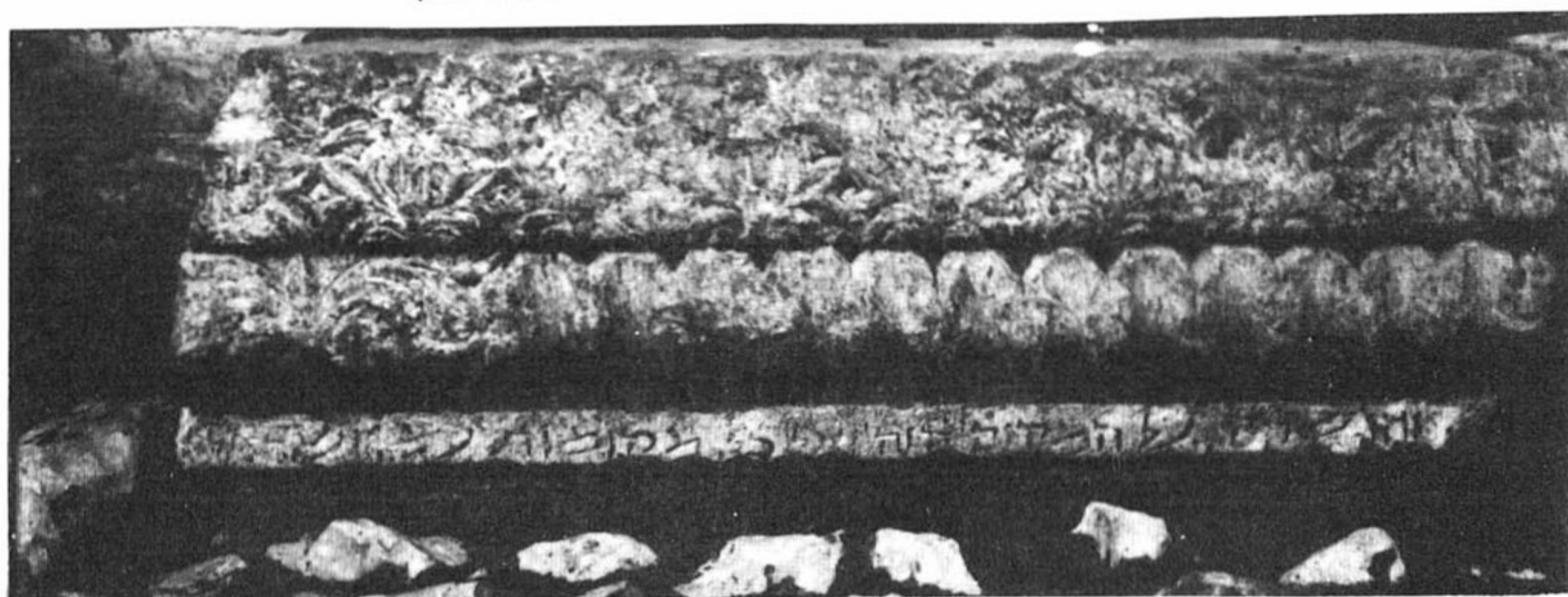

כתובת הקדשה מעלמה –

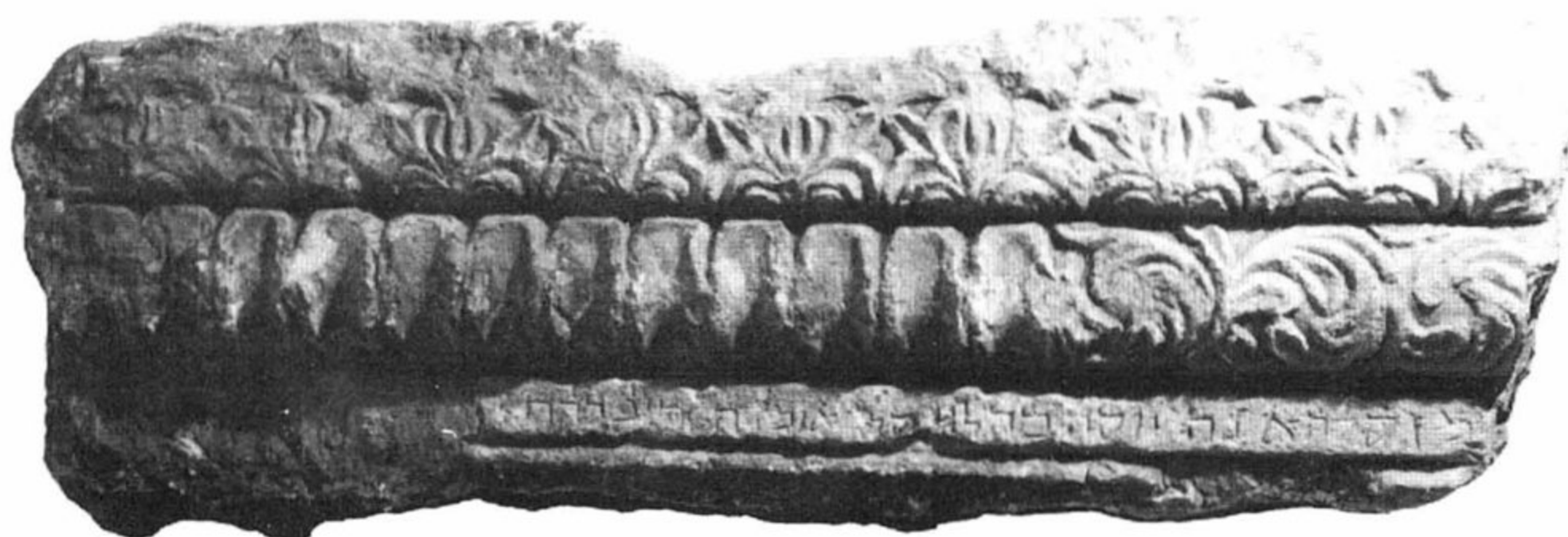
[נה הטברני שע[שה] המשקוף ה[ז]ה מלך הע[ולם יתן את
ברכתו במעשיו]. על-פי י. נוה, על פסיפס ואבן, כרטא
ירושלים, עמ' 23 באדיבות המחבר וההוצאה.

צילומי כתובת מעלמה (על-פי יוסף נוה, מתוך על פסיפס
ואבן, עמ' 22. הצלומים יחד עם התעתיק המתפרסם כאן
באדיבות וברשות 'כרטא').

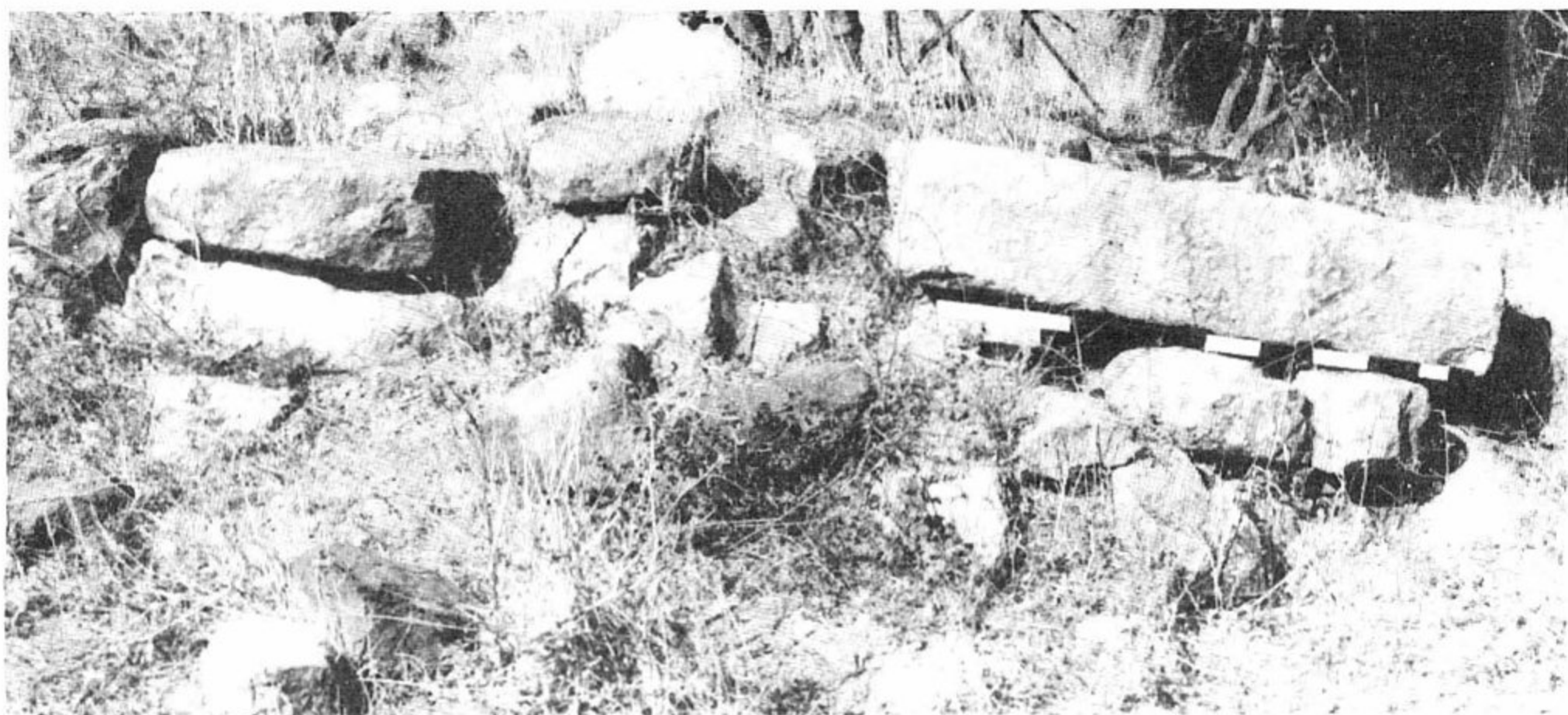

יהו אלוס על המקום הזה על כל מקומו על וישאל

צלן סלהאנה יוסח ברלון הלאומית יעבדת

תעתיק הכתובת מעלמה (מתוך: על פסיפס ואבן; יוסף נוה,
כרטא)

"במה" הבנויה מאבנים גדולות מעמוקה 17 ס"מ 15 ס"מ

עמוקה

עדות לקיומה של קהילה יהודית ביישוב מימי הגאונים ומהתקופה הצלבנית. עמוקה נזכרת בתלמוד, וברשימת בתי-כנסת מהתקופה הערבית שעתידה להתפרסם בספר הישוב ג',¹ ונזכר בה בית-כנסת של אליהו הנביא.

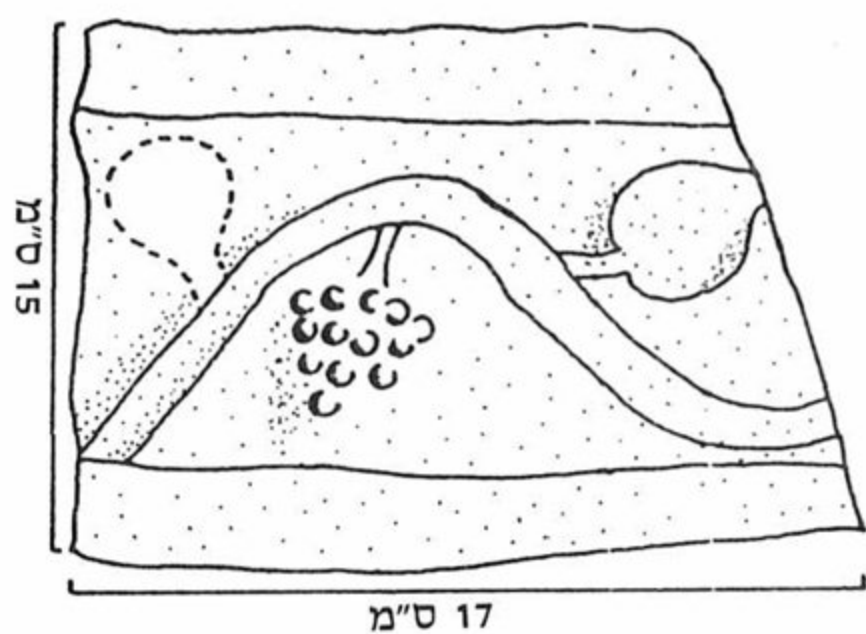
חורבה זו, בצפון יער ביריה (נ"צ 1990/2679), היא כנראה כפר עמיקו הנזכר בתלמוד. י. סטפנסקי הבחין בשעתו מתחת לארון הנוכחי של קבר הצדיק יונתן בן עוזיאל בסרקופג עתיק. מ. אביעם מצא בזמנו בחורבה עיטור שיש בגודל 15×17 ס"מ ועליו שריד של גילוף שריג גפן ואשכול (?), כנראה של בית-כנסת.

בחלק הצפוני של החורבה יש כמה שרידים המעידים על כך שבמקום היה בית-כנסת. בקטע המזרחי של חלק זה מונחת חוליית עמוד אבן גיר (קוטר 47 ס"מ, אורך 60 ס"מ), ובקרבתה נמצא משקוף (אורכו 1.20 מ'). בקטע המרכזי יש משטח בנוי מוגבה, מעין "במה" (4.30×2.50 מ'), בנויה מאבני גזית גדולות מאד, שתיים מהן אולי בתולות בית בד, בשימוש משני. בקרבת ה"במה" כמה אבנים גדולות שכנראה נפלו ממנה. נראה שמקור האבנים הללו במבנה גדול שהיה במשטח ישר בקטע המערבי של חלק זה. בחלקו הצפוני מבצבצים ראשי קירות, ובמדרון התלול שמצפונה יש אבני גזית גדולות נוספות שנפלו מהבניין. בחלקו הדרומי של משטח זה (30×20 מ' בערך) אפשר להבחין במתאר של חדרים, אלא שהמקום הזה מכוסה בצמחיה גבוהה.

סביר להניח שבמקום היה מבנה ציבור. ישנה

הערות

1. תודתי נתונה לאלחנן ריינר, על הרשות להביא פרטים מהתעודה.

שבר של תבליט גפן מעמוקה (שרטוט)

אדן עמוד מפרעם

קציון

אתר זה נמצא על מדרון המשתפל מעלמה מזרחה, בנ"צ 2722/1998, 1 ק"מ מצפון למרות. נראה שמקור השם במלה "קצה", על שום מיקום קציון בקצה הגליל (בדומה למסגד הקצה – אל-אקצה – בהר הבית, ולכפר יאקוצה שבדרום הגולן). ב-1860 גילה בה א. רנן מבנה מפואר ובו כתובות יווניות: "לטובת שלומם של אדונינו השליטים הקיסרים לוקיוס ספטימיוס סיורוס פיוס פארטינכס אוגוסטוס ומרקוס אורליוס אנטונינוס ולוקיוס ספטימיוס גיתא, בנין על סמך נדר היהודים". בזר שבצד כתוב "ויוליה דומנה פיאדה", היא אשתו הסורית של ספטימיוס סוורוס, שהכתובת, משנת 197 לסה"נ, מוקדשת לשמו. מאז ביקרו באתר חוקרים אחדים, שהתנצחו בשאלה אם הכתובת הוקדשה בידי יהודים למקדש אלילי, כמו בקדש, כ-10 ק"מ מצפון לקציון, או שמא זהו בית-כנסת.

נדגיש שהכפר הערבי שהיה במקום, שימר את שמו הקדום קציון, הנזכר בתלמוד, וממנו בארבי יוחנן דקציון. מסורת הקברים היהודית הראתה במקום את קברי ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש. בסיוורנו באתר ובסביבתו איתרנו מדרום-מזרח וממזרח לו ריכוזי קברי יחיד חצובים, מהם אחד מעוטר במזוזות פתח. מהות הבניין שנייה במחלוקת משום שתכניתו חורגת מהתכניות המקובלות של בתי-כנסת: לאורך קירותיו הצפוני והמערבי יש סטווים של עמודים, שרבים מבסיסיהם שרדו באתרם. ליד הבניין מצפון וממערב מצויים שקעים עמוקים, ששימשו, לפי

חורבה זו נמצאת ממערב לחצור הגלילית (נ"צ 2657/2003). המסורת, החל מימי הביניים, מוסי' רת על קבר חוני המעגל ונכדיו במקום. בתחילת המאה ה-13 מסר הנוסע שמואל בר שמשון על בית-כנסת יפה לרשב"י במקום ועל קיום קהילה יהודית בו (הישוב נקרא על-ידו בטעות ברעם). על אופיו היהודי של הישוב מעיד משקוף שעליו כתובת דו-לשונית, עברית ויוונית, שנתגלתה במקום ומכילה את השם "יוסף בר עזי" (חדשות ארכיאולוגיות יא, אב תשכ"ד, עמ' 9).

בסקר אובחנו במדרון החורבה בסיס, מהסוג שנמצאו במרות ובהרבה בתי-כנסת אחרים, שנמשכת ממנו תחילת עמוד, עמוד עם תושבת בסיס דקה וכן כותרת פשוטה, מרובעת, וחלק מעמוד נוסף. באתר מצויות אבני גזית גדולות ויפות מבזלת ומגיר. בגיא שמצפון-מזרח לחור-בה נמצאו שני פריטים, שעליהם מסר לנו יורם כמיסה מחצור. אלה הם חלק מחוליית עמוד וכותרת, שניהם מבזלת. במרכז החורבה נמצא (בידי חוליית סקר ישראל בראשות רפי פרנקל) שבר משקוף מבזלת, במידות 0.40×1 מ', שעליו "קשקשים", בדומה לזה שבכפר ברעם ובנבוריה. בסקר השלמה נמצאו באזור פריטים ארכיטקטוניים נוספים ונראה כי כאן, מדרום לפסגה, היה מקום בית-הכנסת. יש לקבוע, כי חלק מהפריטים הנזכרים שימשו בבית-כנסת קדום (ואולי שניים) שהיו בכפר ומקומם עדיין לא אותר.

שבר משקוף מעוטר מפרעם

(ארכיטראב), שיש בה עיטור אופייני לבתי-כנסת, של גפן על כל מרכיביה היוצאת מתוך כד. במבנה ובסביבתו יש עושר של פריטים, המעידים על מבנה מפואר ביותר.

בסקר נמצא באתר חלק של פסל או תבליט גבוה של עיט (נשר), הכולל את כל הכנף הימנית וחלק מהגוף, שנמצא שבור. תאורי עיטים אופייניים לבתי-כנסת קדומים, אך הם קיימים גם בבניינים פגאניים. כן נמצאה מטבע של תיאודור-סיוס ב' (408-450 לסה"נ).

כאמור, יש הגורסים שלא היה זה בית-כנסת מתוך הנימוקים הבאים:

א. בניית המרפסות סביב שני הקירות לא מוכרת מאף בית-כנסת אחר. אפשר שהיה מהם מבט אל בריכות מים, אולי כחלק מפולחן אלילי. ב. המבנה דומה בפארו לזה של מקדש קדש יותר מאשר לבית-כנסת. ג. הכתובת יכולה להיות של הקדשה שנתנו יהודים למקדש אלילי.

אשר לאפשרות שהיה זה בית-כנסת ניתן להסתייע בנימוקים הבאים:

א. כיוון הבניין הולם בתי-כנסת ולא מקדשים, הפונים בציר מזרח-מערב.

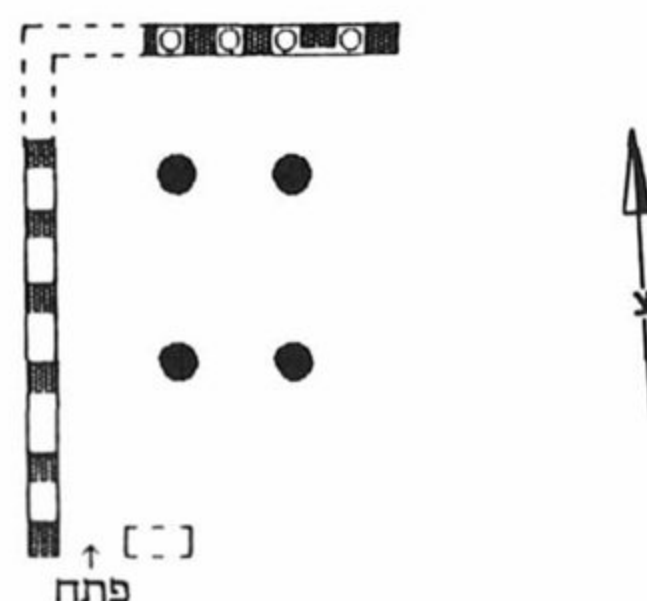
ב. סוג החומר, טיבו ואופיו דומה לזה של בתי-כנסת קדומים. אפשר שהוא הושפע מהמקדשים הסוריים, אך לא יותר מזה.

ג. כתובות הקדשה של יהודים הנקבות בשמות קיסרים ידועות מבתי-כנסת קדומים באוסטיה שבאיטליה (כאן הוקדשה בניית ארון הקודש "לאושר הקיסר אוגוסטוס") ובמצרים.

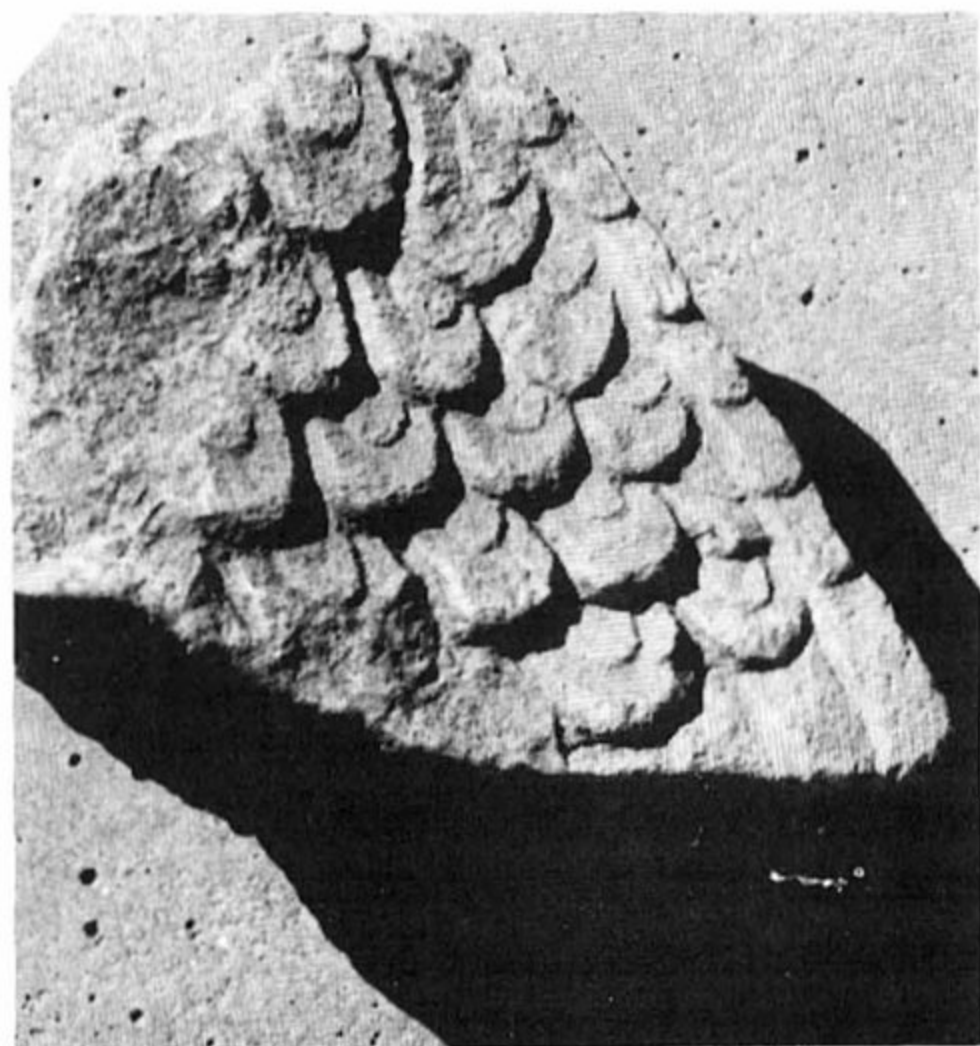
ד. יש גיוון רב בתכניות האדריכליות של בתי-כנסת (ותאורי בתי-הכנסת בחוברת זו מעידים על כך) ובאמת אפשר שתכנית המבנה בקציון היא וריאנט שלא נודע עד כה.

ה. לפי שיטתנו היה הגבול הפיסי בשטח בין הגליל היהודי לבין תחום פיניקיה, שמרכזה הגדול באזור זה היתה העיר קדש, נחל דישון המצוקי, שהיה אולי גבול תחום העיר קדש. לפיכך קציון שייכת לתחום היהודי והיה בה ישוב יהודי.

בחינת כל הגורמים הנזכרים מראה שראוי לזהות את המקום כבית-כנסת. ברם, ניתן יהיה להכריע בדבר לאחר חפירה ארכיאולוגית. יש בחקר המקום עניין מיוחד ללימוד יחסי הגומלין, הקשר וההשפעות בין בתי-הכנסת הסמוכים

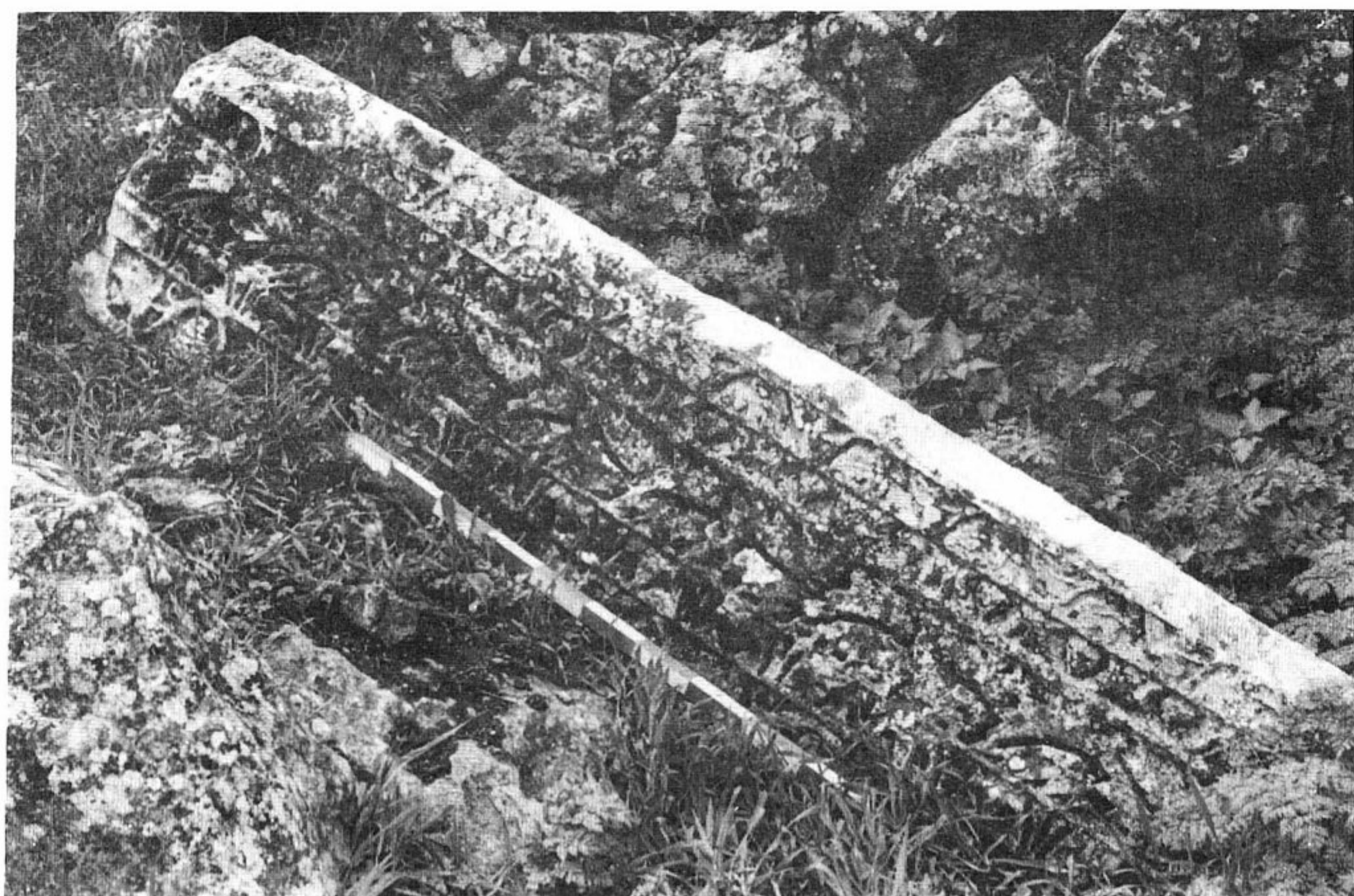
קציון - תכנית המבנה הציבורי (על-פי משלחת הסקר הבריטי, עמ' 240)

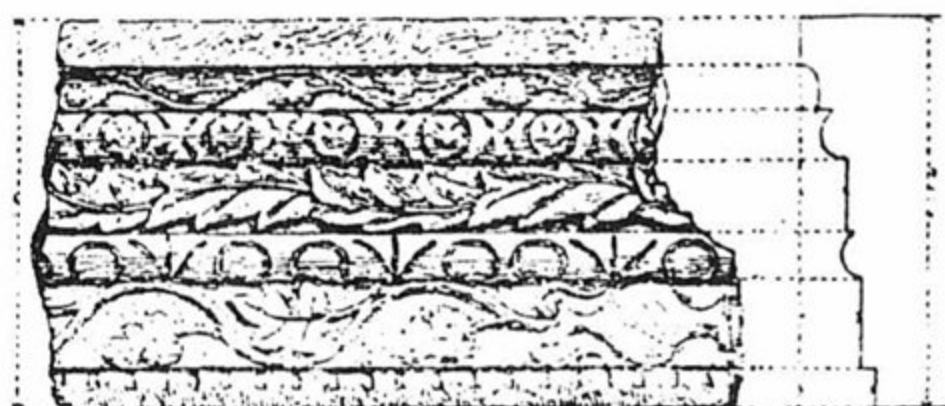
שבר תבליט נשר מקציון

המקובל, מאגרים (בריכות), שתאריך כרייתם והקשרם למבנה המקורי לא נתחווירו. לפי שניים-שלושה עמודים ששרדו באתרם בבניין שהיה מכוון בציר צפון-דרום, רוחב אולם התווך היה כ-7 מ' (לפי אנשי הסקר הבריטי - 5 מ'), ואפשר להבחין בפתח מול הסיטרה המערבית שלו (שאוילי משקוף הכתובת היה שייך לו). מצפון לקיר הצפוני, שהיה מטויח מבפנים ומבחוץ, נפלו בסיסי עמודים, מסוג אלה של בתי-הכנסת בגליל, אם כי קצרים יותר מאלה של מרות, משקוף שעליו מסגרות ובהן תאורים (בדומה לאלה שנמצאו בכפר נחום ובח' עמודים, כפי שהעיר נכונה ג. פרסטר) וכן אבן ארוכה, אולי קורה

אבן מזוזה מקציון

קציון – תכנית וחתך של אבן מזוזה (על-פי משלחת הסקר הבריטי) (דומה לזו המופיעה בצילום)

לגבול, כמו אלה של קציון ומרות, לבין העולם הסורי-פניקי ומקדשיו שמצפון להם.

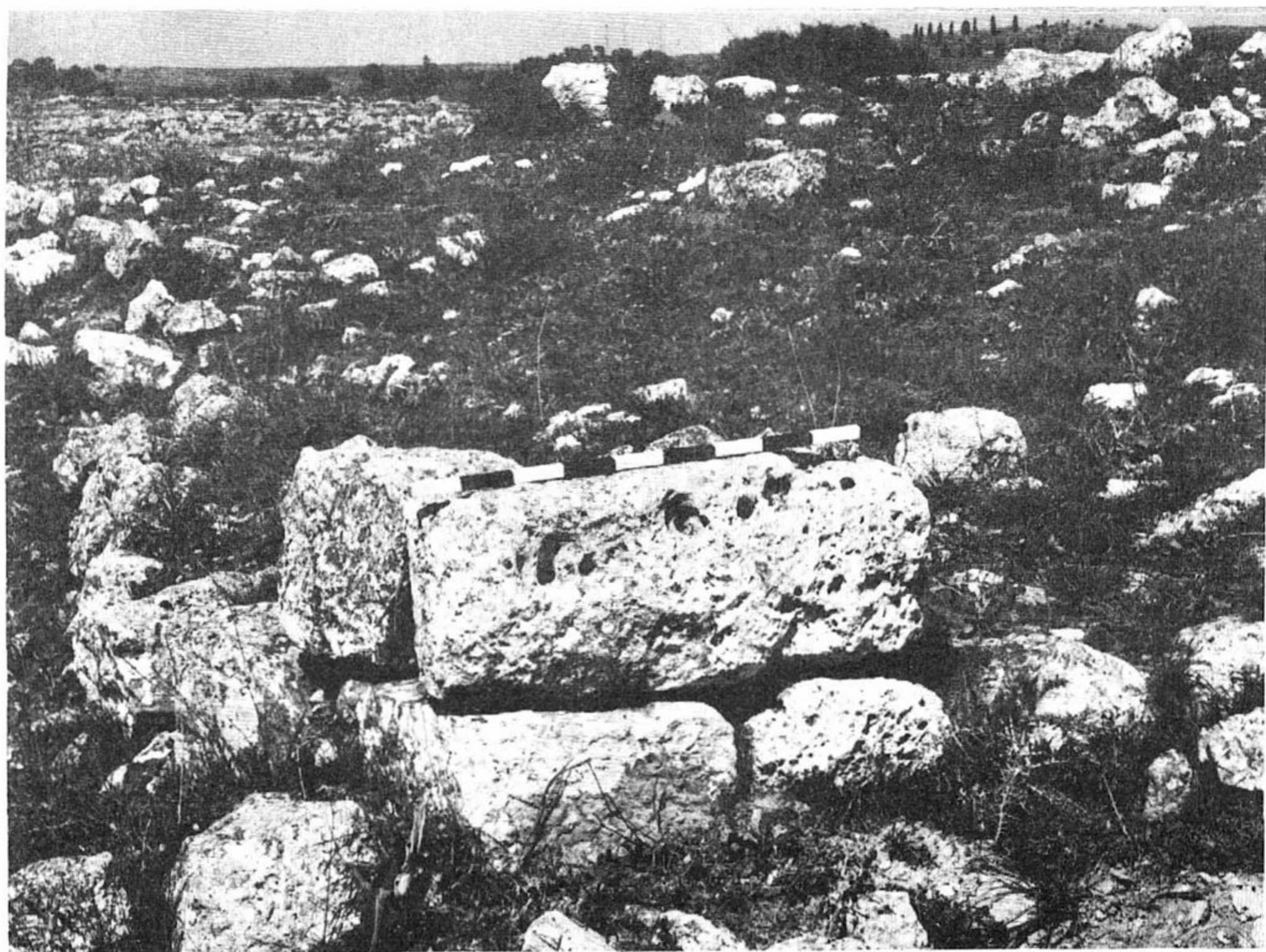
ח' קיומה

אתר קדום בין מירון לעין זיתים (וי"צ 2665/1940). במסורת קברי הצדיקים נאמר שיוסי דמן יוקרת נקבר בקיומה, וציון לקבר ישנו במרחק מה מהאחר, בקרבת הכביש ממירון לצפת. בעת הרחבת הכביש ב-1966 נפגעו קברים (ליד בניין ה"אידרא") שהשתייכו לישוב הקדום ונמצא מטבע של ינאי. ברשימת העתיקות נזכר בין השרידים במקום גם עמוד. בסקר המשלחת האמריקנית בגליל נמצאו במקום חרסים מהתקופות הרומית, הביזאנטית והערבית הקדומה.

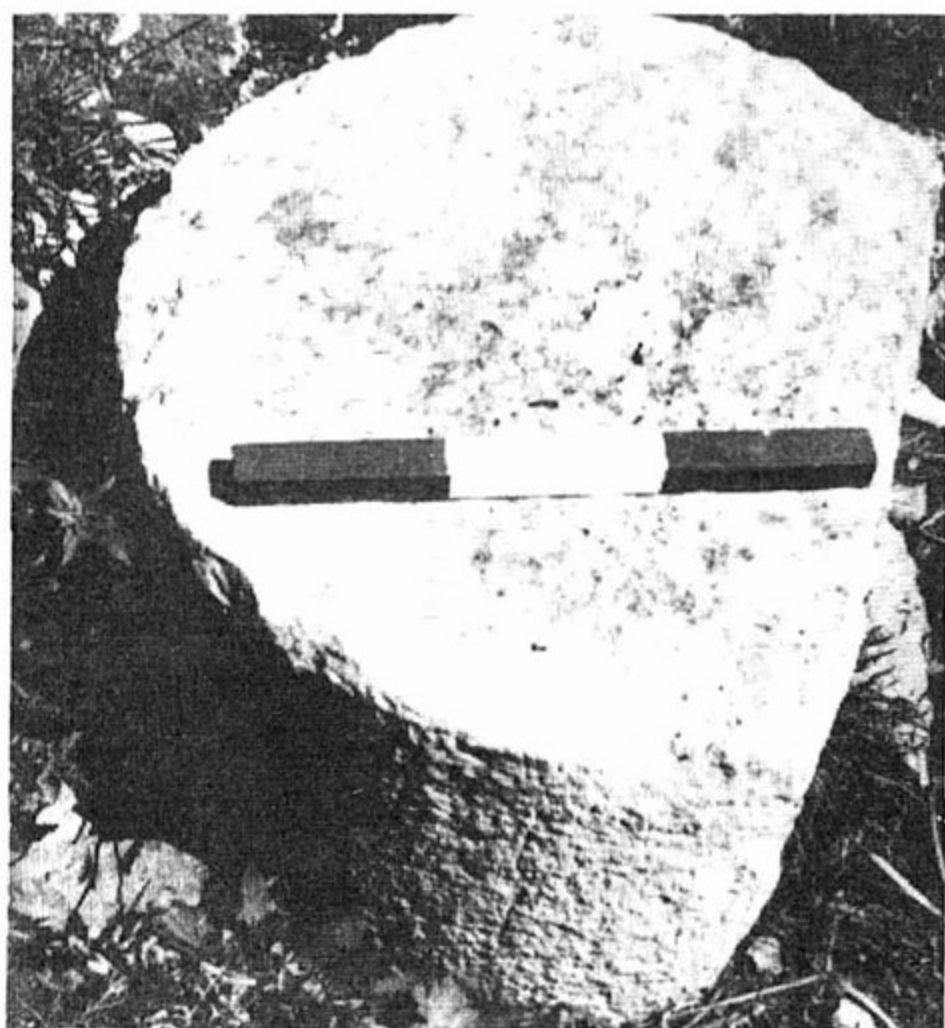
אנשי המשלחת ציינו שיש במקום שרידים מרשימים של מבנים, בכללם כנראה של בית כנסת או כנסיה. במקום נמצאה גם מערכת מסתור, האופיינית לישובים יהודיים.

בביקורים אחדים במקום ב-1985/86 הובחנו אמנם מספר מבנים גדולים, בעיקר בחלק המזרחי, חי, הגבוה, של גבעת הישוב ובמדרון המזרחי, אך אף מבנה לא נבנה מאבני גזית משובחות, כמו בבתי-כנסת אחרים בסביבה, כגון במירון, אלא באבנים מעובדות. נמצאו בכל זאת כמה פריטים המרמזים לקיומו של מבנה ציבור במקום,

פינת מבנה בח' קיומה

חוליה של עמוד מח' קיומה

בכללם חוליית עמוד ניצבת (?) באדמה, שרק חלקה העליון בלט ואבן גזית (במידות 45×35 ס"מ), שתיהן מהסוג המקובל בבתי כנסת. פריי-טים אלה מרמזים על קיומו של מבנה ציבור באתר. היות שקיומה נמצאת באזור יהודי מובהק – ומעבריה מצויות מירון, סאסא, ברעם, גוש חלב, דלתון ועלמה, סביר להניח, כי גם בה היה ישוב יהודי ובו בית כנסת. יתכן שבנייה מאוחרת ושווד האבנים גרמו לכך שמקומו של הבניין אינו נראה כיום בבירור, ואולי ניבנה באבן שונה מהמקובל.

ח' בית נטופה

תבליט על בסיס עמוד (כותרת?) שהיה במזוזות פתח של מבנה ציבור מח' בית-נטופה

לרגלי החורבה מצפון, יש חצר גדולה חצובה וממערב לה בריכה קטנה, חצובה בקפידה, עם קירות מוגבהים כ-1 מ' מעל פני השטח. מהחצר מוליכה תעלה צרה חצובה היטב, לבריכה. יתכן שהיה זה מקווה טהרה. בדרום-מזרח החורבה יש מבנה גדול מאד, בנוי אבני גזית גדולות שמהותו אינה ברורה. הוא גדול מכדי לשמש בית מגורים. אולי היה זה בית אחוזה או חצר ובה מתקנים.

במורד המדרון הצפוני, בחלקו הנמוך, היה מבנה שכיום נראים ממנו קירו הדרומי והקצה הצפוני של הקיר המערבי. בתוך המבנה ניצבים (באתרם?) שני עמודים בקוטר 60 ס"מ, הבולטים מהאדמה כדי 60-80 ס"מ. המרחק ביניהם, שהוא אולי רוחבו של אולם התווך, הוא 6.5 מ'. ליד קיר זה, שכיוונו מזרח-מערב, מונחת אבן גזית גדולה בעלת סיתות שוליים עדין ואבן גזית יפה נוספת. לידן נמצאו שני שברי רעף, סימן מובהק למבנה ציבורי. אם העמודים ניצבים באתרם, הרי כיוון הבניין הוא מזרח-מערב (על בעיית הכיוון ר' בדיון על ח' כור). נראה לנו שזהו הבניין שציין גרן ובזמנו היו בו כנראה יותר עמודים. באזור הבניין נמצאו עוד שלוש חוליות עמוד ועוד מספר אבנים עם סיתות שוליים עדין וגבוה, בנוסף לאבנים גדולות (ובצד המערבי של החור-בה גדולות במיוחד) האופייניות לבנייני ציבור. במיוחד חשובה לזיהוי בית-הכנסת במקום אבן גזית (60x60 ס"מ), שעליה גילוף אשר נשבר, כנראה במתכוון, בחלקו התחתון. מצאנו את האבן בצפון-מערב החורבה ונראה ששימשה כאפריז או כארכיטראב מעוטר, מן הטיפוס המוכר מבתי-כנסת קדומים.

חורבה זו נמצאת על גבעה (נ"צ 1863/2488) השולטת על הקצה הצפוני-מזרחי של בקעת בית נטופה, כ-1 ק"מ ממערב לעילבון. שמה הערבי, ח' נטיף, שימר את שמו הקדום של המקום, שגם נתן את השם לבקעה שלרגליו (משנה שביעית ט, ה). העובדה שהבקעה נקראת על שמו של הישוב (בדומה לבקעות אחרות בסמוך), מלמדת על מעמדו של הישוב. השם בקעת בית נטופה נזכר עוד פעמיים במקורות. כן נזכר "זית הנטופה" המצטיין בטיבו (בבלי, פאה ז, א).

ליד החורבה עוברת עתה דרך בכיוון מזרח-מערב, ליד עין נטופה, הנמצאת כ-1 ק"מ מצפון-מערב לחורבה ונמשכת בוואדי חטין לערב הקדומה (ערבה כיום). גרן מוסר שבמקום –

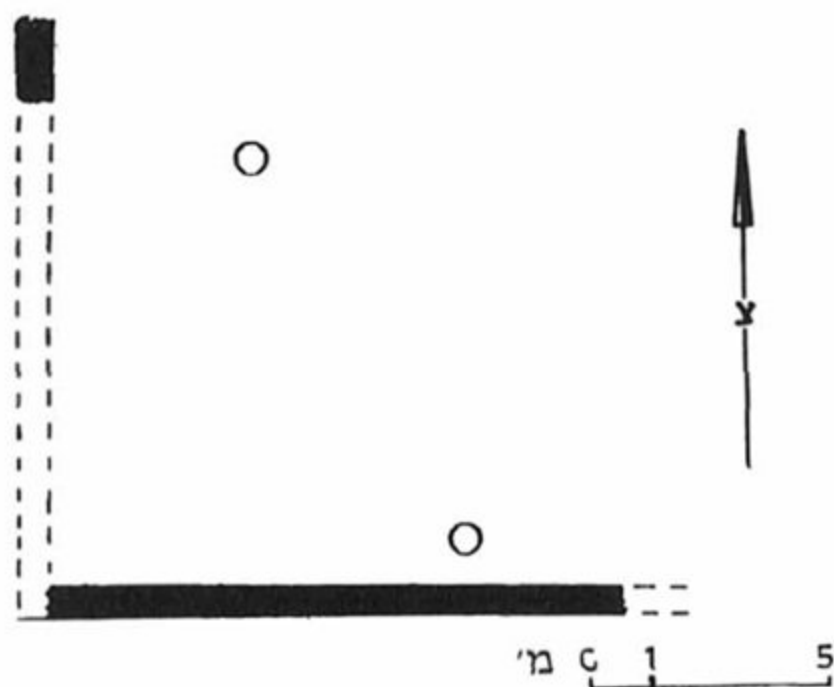
"גלים רבים של אבנים מכורסמות עד מאד בשיני הזמן, מהוקצעות פחות או יותר שאח-דות מהן גדולות יחסית. ... בכל עבר נראים בורות מים ומרתפים חצובים. ... ניכר עוד בצפון האתר מנצב (מונומנט) מקושט בעמודים, ושם עומדים עוד או מוטלים על הארץ כמה נציבי עמודים פגומים עד מאד. אולי פיארו לפנים בית-כנסת קדמון". (תיאור ארץ ישראל, 6, עמ' 317-318).

בתיק מחלקת העתיקות המנדטורית רשם אחד המפקחים כי בדרום החורבה מצויים שרידי בניין מונומנטלי שחלקיו המעוטרים מונחים על האדמה. צבי גל מצא שבמקום היה ישוב קטן החל מהמאה העשירית לפסה"נ שהתחדש בתקופה הפרסית, לאחר פער שנמשך אחרי הכיבוש האשורי, וכי במקום שרידים רבים של ישוב רומי, ביזאנטי וממלוכי. כן נמצאה במקום מעין מערכת-מסתור היוצאת מבור מים (ניקרות צור-רים, 7, יוני 1983, עמ' 51).

בסקר שערכנו במקום בקיץ 1985 נתברר, שחלו שינויים מרובים באתר. רק במאמץ רב ניתן היה לגלות את השרידים, ובכללם ככל הנראה את שרידי בניין בית-הכנסת. בתי הישוב היהודי היו בעיקרם על הפסגה השטוחה של הגבעה (בה דווקא כמעט שאין שרידים) ובייחוד על המדרגות הפונים לצפון ולמערב. בדרום חגורת השרידים צרה ואילו ממזרח יש בעיקר מתקנים חצובים. מצפון לדרך העתיקה הנ"ל, העוברת

תבליט נשר ממער'ר

תכנית סכימאטית של שרידי בית-הכנסת מח' בית-נטופה

מקובל לחשוב שכאן היה הישוב היהודי הע-תיק בית נטופה. היה זה אזור ששקק ישובים יהודיים, כגון ערבה, סכנין, עילבון, ח' עמודים, מימלח, רומה ורבים אחרים. בוודאי היה כאן בית-כנסת גדול ויפה, שרואים עתה רק מעט משרידיו.

מע'ר-חזור

זהו ישוב ערבי גדול בגליל התחתון, על צלע הר חזון (חזור, ומכאן שמו המלא, כדי להבדילו מישובים אחרים מע'ר, כמו מע'ר אל-חט, עיי מערות הנזכר לעיל, בין אתרי הגליל העליון). בכפר – שרידים עתיקים שונים וביניהם פריט העשוי לרמוז על קיומו של בית-כנסת קדום. בידי חמזי אבו-זידאן, המתגורר בצפון הכפר סמוך לכביש, מצויה אבן, אולי שבר משקוף, ועליו תבליט נשר, שראשו הושחת (45×47 ס"מ, ועו-ביה – 25 ס"מ). משמאלו – קצה של זר ואפשר שגם מצידו השני (של הזר) היה תבליט נשר. האבן נמצאה ליד מבנה, שמעט מאד שרד ממנו, ושברבתו מצויות מערות קבורה. האבן נמצאה הרחק מהגרעין הקדום של הכפר, אך יתכן שהובאה לשם או שהיתה כאן שכונה של הישוב. יש להזכיר כי באזור מע'ר היו ישובים יהודיים נוספים, וכי הוא נמצא בין הישובים היהודיים עילבון (מדרום) וכפר חנניה (מצפון).

הערות

1. ספר הישוב, עמ' 43.

2. Atiqot 3, 1961, PP. 124-125.

3. הישוב בחוקק לאור המחקרים ההיסטוריים והממצאים הארכיאולוגיים (עבודת גמר בבית-הספר התיכון בית ירח, בהדרכת מ. נון), ינואר 1982.

4. נזכר במאמרו "כפר איכו – המבצר הבלתי נודע של יוסף בן מתתיהו", קתדרה 39, ניסן תשמ"ו, עמ' 37-43.

חוקוק

ממערב לקיבוץ חוקוק, וממזרח לכביש צומת גולני – כביש כפר חנניה – עמיעד, נמצאת חורבת הכפר הערבי יאקוק, הבנויה על שרידי חוקוק של ימי בית שני, המשנה והתלמוד, והנזכרת פעמים אחדות בתלמוד.¹

אשתורי הפרחי כותב על יאקוק: "אומרים כי שם חבקוק הנביא ע"ה ושם ראינו בית הכנסת ברצפה ישן נושן". גרן ציין שיש בכפר עמודים, וכך גם נמסר ברשימת העתיקות, בבחינת רמז לקיום בית-כנסת במקום. ב. רבני מצא במקום חרסים מתקופות הברונזה הקדומה והתיכונה, ההלניסטית והרומית. הוא חפר במקום קברים מהמאה הראשונה לסה"נ, שבאחד מהם השתמ-שו גם במאה השנייה והשלישית.²

ג. דרעין מחוקוק השלים עבודה על האתר וליקט אודותיו כל מידע אפשרי, בהסתייעו בין השאר במ. נון, מ. אביעם וי. סטפנסקי.³ מאוחר יותר מצא ע. דמתי אבן נוספת שמקורה במבנה ציבור.⁴

בדיקותינו העלו שבחורבות הכפר מצויים עמודי גיר ובזלת, משקופים, כותרות, אבן כרכוב, בסיסים ואבני גזית. במחצבה ליד החורבה נמצא עמוד אבן שלא נותק מהסלע ויתכן ששם נחצבו שאר אבני בית-הכנסת. ראשוני חוקק ראו בכפר, בטרם חרב, שרידי בית-כנסת. כעבור 35 שנה סיפר אחד מהם, צ. גורדון:

"ליד הרחבה המרכזית של הכפר נמצא מבנה מלבני הרוס שמידותיו 6x10 מ' וכיוונו צפון-דרום. בתוכו היו 3 בסיסים ו-3-4 עמודים. בחזית המבנה היה משקוף עשוי גיר באורך 1.5 מ'. על המשקוף נראתה מנורה כמעט שלמה. בשני הצדדים נראו עיטורי רימונים וכפות תמרים".

כמובן שמקורו של משקוף זה, שמקומו אינו ידוע כיום, היה בבית-כנסת. בכפר סימנים למבנה ציבורי גדול ולידו בור מים. אולי לפנינו בית-הכנסת הקדום, הנזכר על-ידי אשתורי הפרחי.

חלק ממזוזת בית-הכנסת בחוקק

ח' "ורדים" – ואדי אל-חמאם

חורבה זו נמצאת על המדרון הצפוני-מזרחי של הר ניתאי (נ"צ 2479/1964) שמדרומו של נחל ארבל (ואדי חמאם) ומצפוניו נחל סביונה (לי-מון). החורבה נקראת כיום ח' ורדים, בעקבות

הערות

1. לחקר ארצנו, עמ' 276; היטנמייסטר, בתי-כנסת עתיקים, 477.

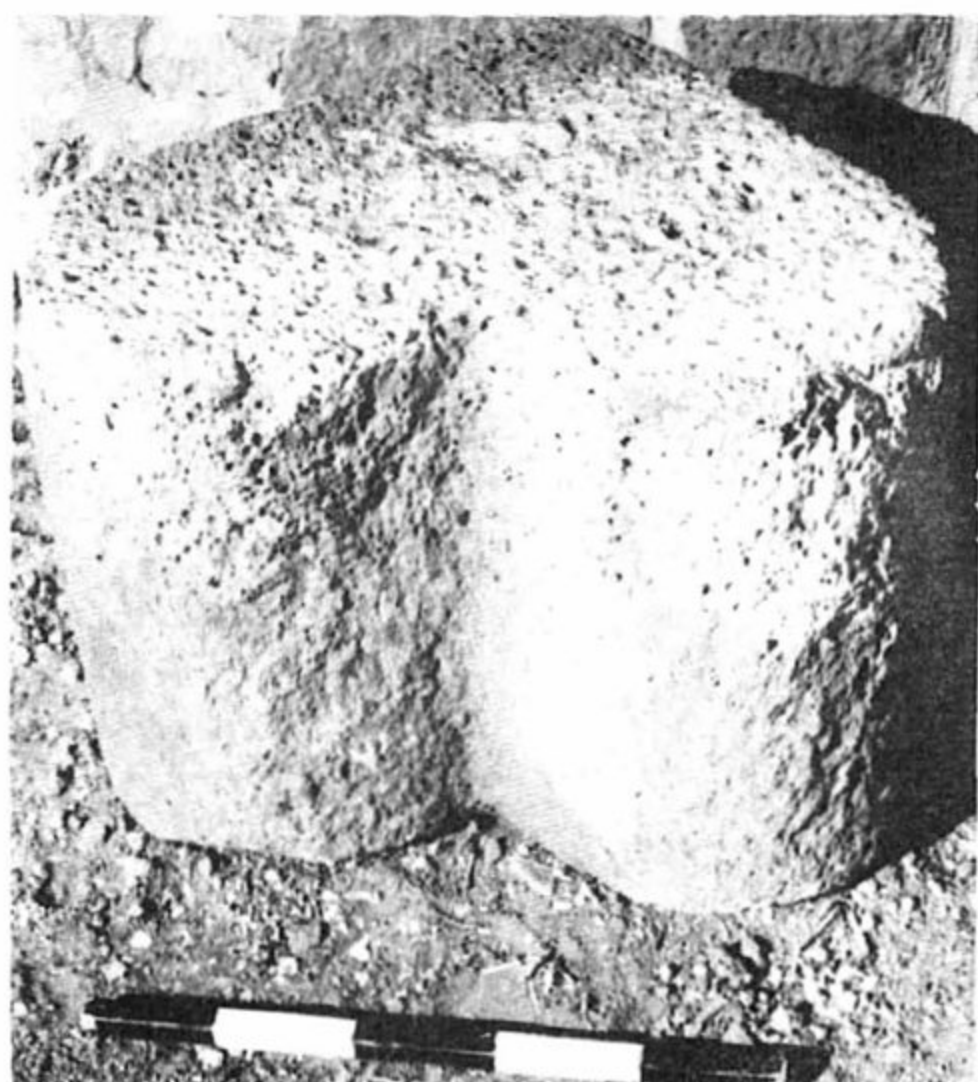
2. בתי-הכנסת, עמ' 252, 255.

הסקר הבריטי מהמאה הקודמת, אך שם זה מוטעה. ח' ורדאת (וורידאת) נמצאת מצפון לנחלי סביונה וארבל ומצפון לשוב הקבע ואדי אל-חמאם. נמצאו גם בה אבנים של בית-כנסת (להלן). בית-הכנסת נמצא במרכז הישוב, הבנוי על טראסות. הראשון שהציע לראות בו בית-כנסת היה י. ברסלבי ב-1925,¹ אך דבריו הקצרים אינם מדויקים כל צורכם. יותר מאוחר הזכירו ג. פרסטר כח' ורדים (וכך הוא מופיע בפרסומיו).² בשנים האחרונות נחקרו המקום ותפוצת שרידיו על-ידי י. סטפנסקי ועל ידינו. בסקר שערכנו נוסף מידע רב-ערך על הבניין ופריטיו וצוירה לרא-שונה תכניתו המשוערת.

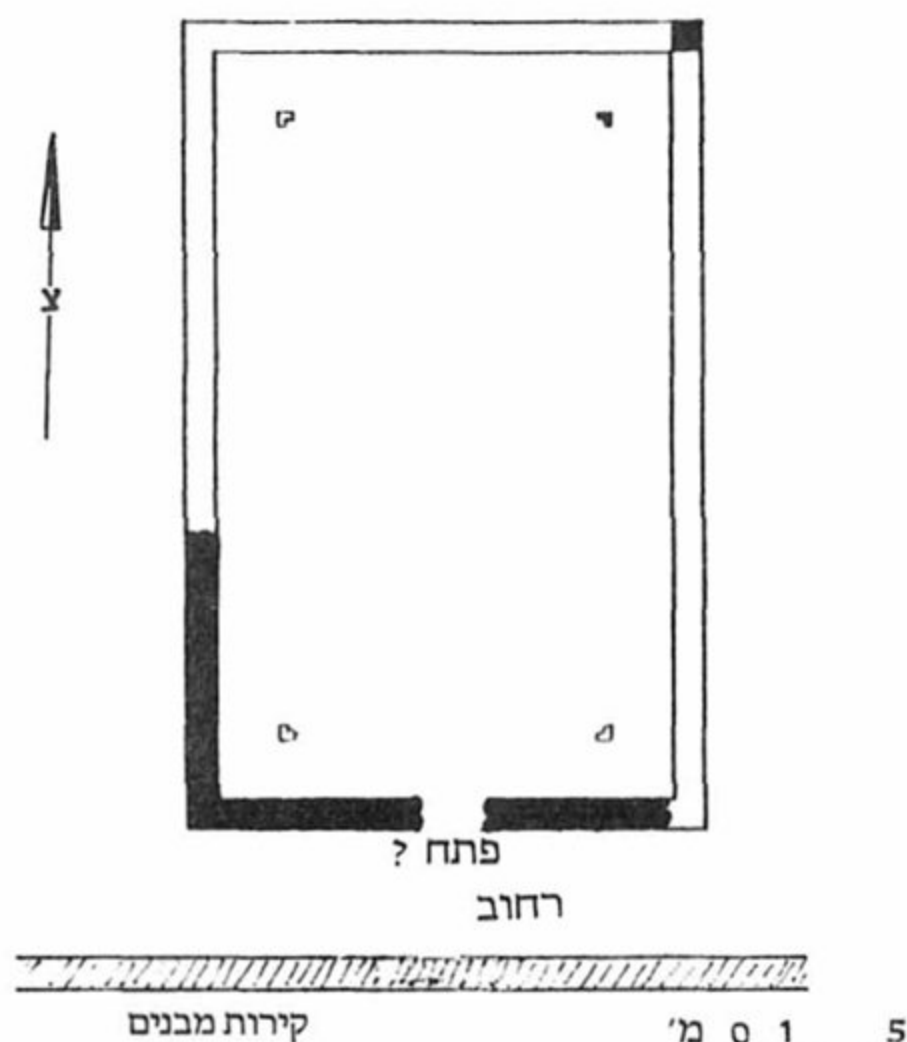
כיוון בית-הכנסת הוא צפון-דרום. הפריט הוודאי הנמצא באתרו (עד כמה שניתן לקבוע בלי חפירה), הוא בסיס עמוד-פינה דמוי לב. העמוד, שהוא בגובה של יותר ממטר, אופייני לבתי-הכנסת הקדומים, ונמצא בפינה הצפונית-מזרחית של האולם. בהתאם למקומם של פריטים אחרים שיחזרנו את תכניתו: אורך הבניין כ-26 מ' ורוחבו כ-17 מ'. הוא ניזוק קשה מרעש ועל כן

חוליית עמוד לב מבית-הכנסת בח' ואדי אל-חמאם

חוליית עמוד לב מבית הכנסת בח' ואדי אל-חמאם

בית הכנסת בח' ואדי אל-חמאם - תכנית סכימאטית

חוליית עמוד בחתך לב עשויה בזלת מוואדי אל-חמאם

שגודלן 4×4 מ"מ, עדות לקיומו של פסיפס עדין ביותר. מקום זה מתוסף לבתי-כנסת בגליל התחתון והעליון שבהם היו רצפות פסיפס (ח' עמור-דים, מרות, נטור, כפר סמא). מקומות אלה, שנתגלו ברובם בעבודתנו, מעידים שלא כל בתי-הכנסת היו מרוצפים אבן, כמקובל. יש להזכיר שני ממצאים נוספים הקשורים

רוב הפריטים מצויים במדרון שלרגליו. מהם שבורים לחלקים. השרידים כוללים בנוסף לבסיס, עוד שתי חוליות עמודי לב, סף גדול מאבן גיר, חוליות עמודים (מהן אחת שבורה באורך 2.25 מ'), בסיסים, שברי מזוזות, חלק מכרכוב, אבני גזית ועוד. ריכוז גדול של שרידים ארכיטקטוניים נמצא באזור שמתחת לחזית הבניין. עד כאן נימנו פריטים מאבן גיר בלבד, שכן נראה לנו שהבניין כולו נבנה אבן גיר. בחורבה נמצאה גם חוליית לב מבזלת (חוליה דומה מונחת בחצר בית בכפר הברדווי). בסיסים וחוליות עמוד, אבני גזית ופריטים אחרים (בהם חלק ממזוזות פתח) מבזלת נמצאו גבוה יותר מבית-הכנסת, בעוד שאבני גיר מעובדות יש רק בבית-הכנסת ולמטה ממנו. מכאן האפשרות שבמקום היה כזמן מן הזמנים גם בית-כנסת בנוי אבני בזלת, אולי בחלקו העליון של הישוב. קיימת לכאורה אפשרות שהבניין היה בנוי גיר ובזלת במשולב, אך הסבירות לכך נמוכה, שכן בבניין עצמו ובקרבתו אין למעשה פריטי בזלת.

בבניין נמצאו שברי רעפי חרס, קטע של טיח קיר מעולה (ורוד-צהוב) ושפע של אבני פסיפס זעירות, רובן ככולן לבנות. בין האבנים כאלה

האתר זוהה באחרונה ככפר "מערות ארבל", שבוצר בידי יוסף בן מתתיהו במרד הגדול.⁴ יש מקום לבדוק את הקשר בין הישוב בחמאם לבין המערות עצמן, המצויות במצוק הר ניתאי שמעל לחורבה. האם הישוב בחמאם לא קם לאחר החורבן ואם הוא זהה במקומו לכפר המערות.

ח' ורידאת

זהו שמם של 2-3 ריכוזי שרידים מצפון לנחלי סביונה-ארבל. האתר מרוחק כ-500 מ' מצפון-מערב וצפון-מזרח לח' ואדי אל-חמאם, במקום שיש בית-כנסת קדום הנקרא בטעות ח' ורדים (ר' לעיל).

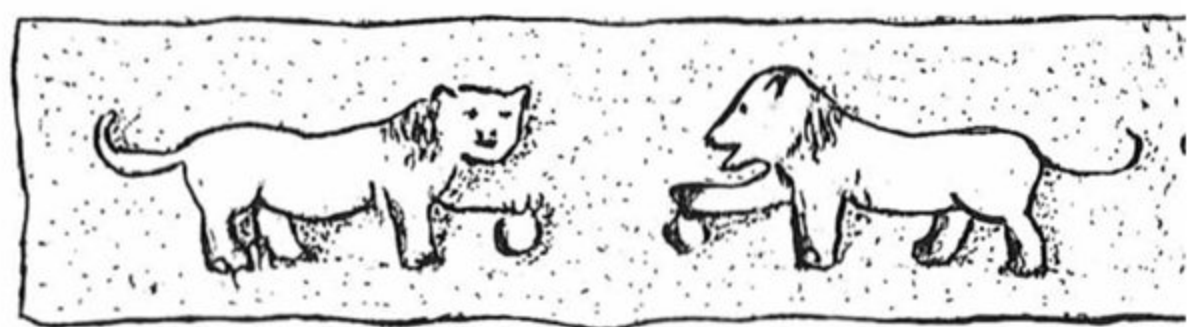
השרידים בח' ורידאת נתגלו החל מ-1960, בעת הכשרת קרקע. מידע חשוב על כך מצוי בתיק האתר באגף העתיקות והמוזיאונים. מקום הבניין עצמו אינו ידוע, אך ידוע מקור האבנים.

ממערב לישוב הבדווי בוואדי אל-חמאם, כ-500 מ' מצפון-מערב לח' חמאם, נמצאו ב-1960 במטע הזיתים של משפחת כרסנטי ממגדל פרי-טים ארכיטקטוניים (נ"צ 2485/1960).¹ במקום לא נראים כיום שרידים, אך יש בו חרסים רבים מהתקופה הרומית. אבני האתר נמצאות כיום בחצרו שלי. כרסנטי, וכן בחצרו של ל. גרינברג-שניהם במגדל. השרידים כוללים שבר כרכוב, חלק של מזוזה פינתית מגולפת ואבן גדולה וקשתית, אולי חלק מאפסיס או ארון קודש, שהיה עשוי אבן גיר. לדברי ל. גרינברג הובאו האבנים משטח הנמצא מצפון-מזרח לישוב הבדווי בחמאם, אך בסיוורנו בשטח לא איתרנו שרידי ישוב.

בחצר ביתו של זיאר מוחמד במזרח ישוב הבדוויים (נ"צ 2485/1964), מונחים שני פריטים

כותרת של תבליט עמוד מוואדי אל-חמאם

משקוף האריות מח' ואדי אל-חמאם

לבניין. א. משקוף שעליו תבליט עיט ("נשר"), האופייני לבתי-הכנסת הקדומים. הוא מוצג עתה ב"בית גורדון" שבדגניה א'. ב. משקוף אבן גיר מעוטר בזוג אריות הפונים זה כלפי זה והמניחים כף רגל ימין על ראש שור. תאור זה ידוע מח' עמודים, בית שערים ומקומות נוספים. המשקוף נתגלה בתחילת המאה בוואדי חמאם בידי ג. דלמן, ומוצג בחצר מוזיאון רוקפלר. יש כנראה לייחסו לח' ואדי אל-חמאם.³

המבנה, שממנו נשקף מראה מרהיב על הכנרת, היה בניין גדול ומפואר, שהצטיין בעיצור-בו ועיטוריו. בגלל הרעש התפזרו שרידיו ומקומו אבד. בסקר שערכנו אותר המקום, וקרוב לוודאי שבחפירות מסודרות יחשף כאן מבנה גדול ומפואר.

הערות

3. ZDPV 29, 1906, PP 200-201.

4. יגאל טפר ויובל שחר, ישובים יהודיים בגליל, תשמ"ה, עמ' 33-46; יעקב ינאי, חידת החומה ההרוסה על הר ניתאי, יומן עין חרוד 1128, 1183. מעניין לציין שבמאה ה-19 היו חוקרים שכבר גילו את החומה שעל הר ניתאי, שייכו אותה ליוסף בן מתתיהו, חקרוה, וערכו תכנית שלה. ראו: C. Wilson and C. Warren, Recovery of Jerusalem, 1871, P. 355. מסופר שם שמשלחת אירבי ומנגלס כבר מדדה את החומה במשך יומיים וערכה תכנית של השרידים.

1. האבנים נראו ב-1974 עלידי היטנמיסטר (בתי-כנסת עתיקים, 1, עמ' 478), שהובל למקום בידי נ. תפילינסקי.

פריט ארכיטקטוני מצפון ח' כור

האתר נמצא 3.5 ק"מ ממערב לכפר נחום, 4 ק"מ מדרום-מערב לכורזים.

אל החורבה הגענו בעקבות גרן. אותו חוקר קרא למקום "קוק", והוא מעיד כי באתר עמודי בזלת פגומים, כנראה מבניין שכיוונו מזרח-מערב, וכי יש בסביבה עוד שרידים דלים, המעידים אולי שהיתה כאן כנסייה.¹ ברשימת העתיקות נאמר שבמקום "חומות חרבות, אבנים מפוזרות, מזוזות, עמודים, אבני כרכוב".² בסקר נמצאו פריטים ארכיטקטוניים רבים, האופייניים לבתי-כנסת קדומים, של מבנה ציבורי (ואולי שניים) שהיו במקום. יש לשער שאחד מהם לפחות היה בית-כנסת, שהרי הישוב נמצא באזור של ישובים יהודיים קדומים ובהם כפר נחום, כורזים, ח' ואדי אל-חמאם, ח' ורדים ועוד. עם זאת לא נעלם מאתנו שיש בתקופה הביזאנטית גם חדירה נוצ-רית לסביבה, אמנם ליד הכנרת ממש, כמו לטב-חה ולכפר נחום.

החורבה נמצאת על גבעה המשתפלת מתונות

רבי חשיבות, מבזלת. 1. אבן יחידאית ארוכה (1.40 מ') בדמות ארון מקומר, עם גילוף מובלט של רצועות מעוגלות בשני צדדיה (צד אחד עשיר יותר בגילוף) שטיב עשייתו מעולה. החפץ, שרוחבו 55 ס"מ וגובהו 72 ס"מ, הוא מלא, כלומר, לא היה זה מכסה לארון קבורה. שימוש לא ברור. הוא נמצא על ערמת אבנים שנוצרה בהכשרת הקרקע של 1960. 2. אבן שנמצאה בעת חפירה ליד הבניין. זהו בסיס קוני רבוע (רוחב בתחתית 80 ס"מ, רוחב למעלה – 65 ס"מ, גובהו 60 ס"מ). סביבו יש גילוף מובלט פשוט. ברור שמקור האבנים במבנה מפואר, אולי ציבורי, אך מאד לא רגיל ולא מוכר בבתי-כנסת קדומים אחרים. אולי מקור האבנים הללו בבית קבורה (מוזוליאום).

סיכום: במרחב ח' ורדים היה בית-כנסת אחד (נוסף לזה של ח' חמאם), ואולי שניים, במערב החורבה ואולי במזרחה. יתכן שהיה גם מבנה שלישי מפואר מסוג אחר.

פריט ארכיטקטוני (נמצא ביישוב ואדי אל-חמאם)

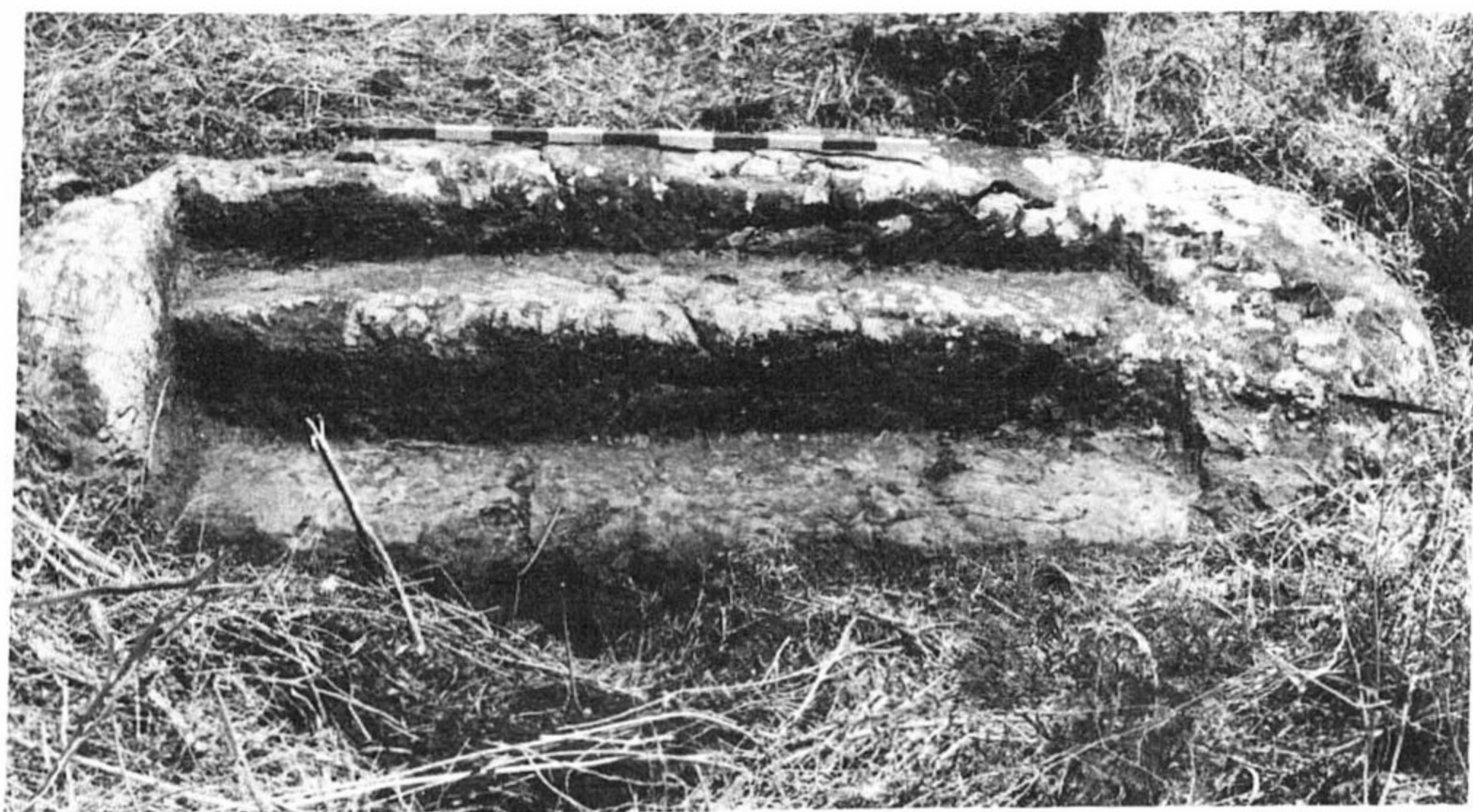
ח' כור – מבני ציבור

חורבה זו נמצאת במדרון המשתפע מהר כור ונחל, ממזרח לנחל עמוד (נ"צ 2015/2544), נ"ג 6-, סמוך ל"דרך משמר הגבול" המובילה מסמוך לתל כנרות אל ראשית תעלת המוביל הארצי.

הערות

1. תיאור ארץ ישראל 6, עמ' 151. בסקר הבריטי נאמר שבמקום יש "עקבות של חורבות" – SWP 1, P. 403.
2. לאחר מכן התברר לנו, כי בתיק באגף העתיקות יש דו"ח קצר מאד, מ-19.9.71, של ג. פרסטר מביקור באתר, בו נאמר שהפריטים הארכיטקטוניים מרמזים לקיום בית-כנסת מהטיפוס הגלילי. עד עתה לא הוזכר הדבר באף פרסום, כולל אלה של פרסטר עצמו. הוא הואיל למסור לי כי בזמנו נטלו משם האחראים על כנסיית טבחה אבנים. לדברי הנזירים נלקחו אמנם בעבר שתי אבנים לא מעוטרות מהמקום, אך אין הם יודעים היכן הן כיום.

המדרגות בח' כור

מערבה, וממנה מראה יפה על הכנרת. בתי הישוב נבנו מראש הגבעה וצפונה לאורך המדרגות. בחלק הדרומי-מערבי ניתן להבחין בקיר תוחם, אולי חומה. באתר שרדו מזוזות הפתחים של מבנים רבים יחסית (עשרות), שמאפיינת אותם שיטה מיוחדת של הכנסת קורה להברחת הפתח. אחד המבנים הללו, שרוחב פתחו 90 ס"מ, נמצא בקצה הדרומי-מערבי של הישוב. שטחו זרוע אבני פסיפס רבות, בינוניות וגדולות (בגודל 8×8 מ"מ), בצבעי לבן, כתום, אפור. אין ספק שלבניין זה, שנתגלה בסקרנו, היתה רצפת פסיפס צבעונית. הבניין בנוי בציר מזרח-מערב ומצפוני בור מטויח עם פתח מהצד. אין זה סביר שהרצפה שייכת למתקן כלשהו, וזאת על סמך רצפת הפסיפס הצבעונית. היה זה כנראה בניין פרטי מפואר ואולי מבנה ציבורי שמהותו עדיין לא ברורה (בית מדרש?).

בית-הכנסת

על מדרגה רחבה מצפון לפסגה נמצא גרם של שלוש מדרגות תואמות שנחצב בסלע. רוחבו 1.80 מ' והמדרגות יורדות כלפי מערב. ליד המדרגות מונחת חוליית עמוד, חלק ממשקוף

מעובד היטב וחלק תחתון מגולף משני צדדיו של מזוזת פתח (או פילאסטר, בדומה לארון הקודש במרות). חוליה נוספת דומה הובאה מהחורבה למגדל, שם היא מוצבת בפתח חצרו של יצחק סיגלר. חוליות דומות נמצאו בכורזים ובכפר נחום (חפירת ו. צפיריס). ריכוז השרידים סמוך למדרגות מעיד שכאן היה פתח המבנה. ממערב לו יש מבנה גדל מידות (13.5×14.8 מ'), שמצפוני מונחות חוליות עמוד (באתר בכללו נמצאו כעשר חוליות עמוד). ליד קירו הצפוני של מרחב זה נמצאו אבני פסיפס צבעוניות זעירות, המעידות על רצפת פסיפס מעולה שהיתה גם בבניין זה. גם ממזרח למדרגות יש שרידי מבנה קרוב בגודלו שמידותיו 13.5×18 מ'. במרחק כ-9 מ' מהמדרגות החצובות נמצא קטע קיר או ספסל בנוי אבן גזית מסותתת היטב בכיוון צפון-דרום. מדובר בשתי אבנים, באורך 2.23 מ' וברוחב 0.46×0.40 מ'.

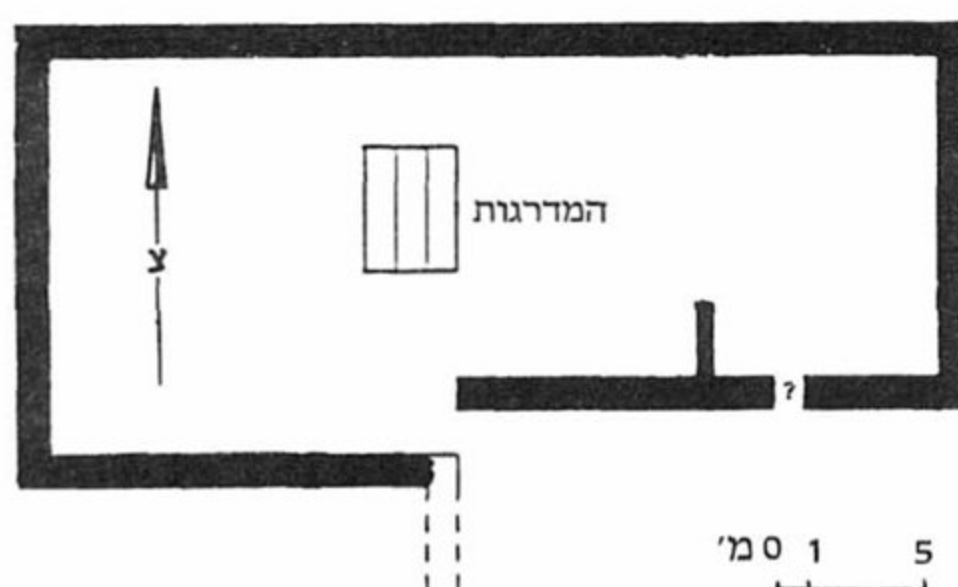
במקום נמצא גם שבר רעף המאפיין מבנה ציבור. מצפון לקטע זה מונחת אבן מגולפת, שהשתייכה למערכת פתח. לידה מונחת אבן ממל, השייכת ל"ים" גדול של בית-בד הנמצא כ-20 מ' מזרחה. החרסים שעל פני השטח הם

נחום. במקרה כזה הוא ידמה לרוב בנייני בתי-הכנסת הגליליים, שמצויים בהם גם פרטים יוצאי דופן.

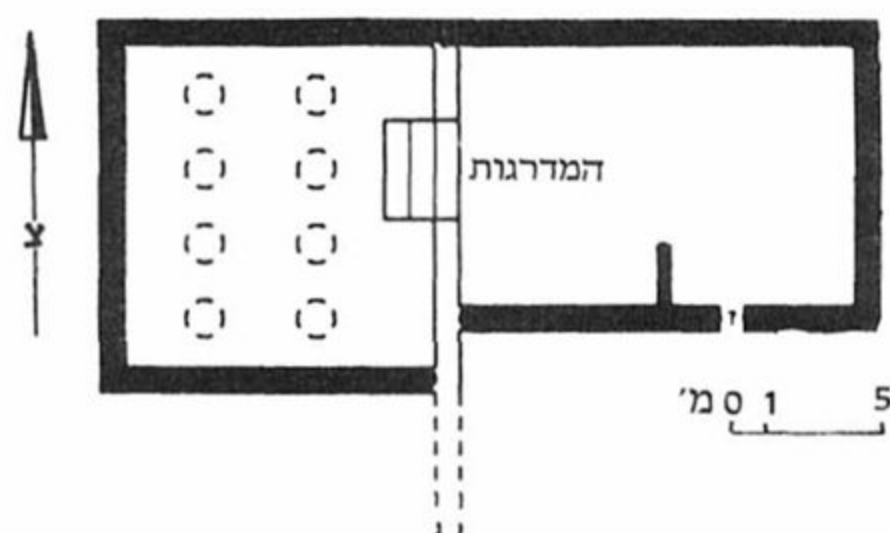
נראה שגם כאן, בישוב אשר לשמו צליל עברי-ארמי (דומה לכורזים), היה בית-כנסת, שאבניו דומות לאלה של בתי-כנסת אחרים בגליל. חפירה תוכל לאשר מה היה בו ומה היה הבניין השני עם רצפת הפסיפס.

כותרת של תבליט עמוד מח' כור (עתה במגדל)

תכנית בית-הכנסת בח' כור

הצעת שיחזור לבית-הכנסת בח' כור

ח' מימלח

חורבה זו נמצאת סמוך לצומת נחל צלמון שבמ-פגש כביש מע'ר-מגדל (807) וכביש 65, שמצומת גולני לכביש כפר חנניה - עמיעד (85), בנ"צ 1914/2514, כ-4 ק"מ מצפון-מזרח לעילבון. מקור-מה על גבעה המשקיפה על נחל מימלח, שבראשו עין מימלח, הנמצא כחצי ק"מ מדרום-מזרח לחורבה. מזה זמן רב מזוהה המקום, שנקרא 'ח' ממיליא, עם מלחיא הנזכרת בתלמוד, ואף עם ממלח, ממליח, הנזכרת כמקום מושב משמרת הכהנים הי"ז ממשפחת "חזיר".¹

י. סטפנסקי גילה במקום שרידי בית-כנסת ומערכת מסתור,² שלידה בור מים מטויח. הוס-פנו לבדוק את המקום עמו גם לאחר מכן. בסקר

מהתקופה הרומית המאוחרת. כיוונו של הבניין, אם היה ממזרח למדרגות, הוא מזרח-מערב. זוהי אולי הסיבה שגרן חשב שזוהי כנסייה, דבר שניתן לאמת רק בחפירה. אולם ידוע על בתי-כנסת שפתחיהם במזרח: סומקה, ארבל, מעוז חיים, או שהם בנויים בציר מזרח-מערב ופתחם במערב, כמו בכפר חנניה (בית-הכנסת החצוב) ובח' דיכה (צפון בקעת בטיחה). יתכן עם זאת, שאולם בית-הכנסת היה במרחב שממערב למדרגות, ואז ניתן לשחזר אותו כאולם בעל רצפת פסיפס שכיוונו צפון-דרום, שממזרח לו חצר מקורה בחלקה, כמו זו שנמצאה בבית-הכנסת בכפר

הערות

1. ספר הישוב, תרצ"ט, עמ' 105. הזיהוי המוצע שם למקום גם עם "ממלא" (ברא' רבה, ראש פרק נט) אינו בטוח. כפר בשם זה מופיע ברשימת קברי צדיקים מהגניזה (אוסף קמברידג'), ומקומו צריך להיות בגליל העליון לפי מקומו באותה רשימה, ולפי רמזים נוספים מהמקורות.
2. חדשות ארכיאולוגיות פה, 1984, עמ' 10. בעקבות הודעתו של סטפנסקי, מיפה צוות בראשות י. טפר, את המערכת התת-קרקעית ומצא בה כמה מטבעות ביזאנטיים. ר' י. טפר וי. שחר, ישובים יהודיים בגליל, עמ' 93-94.

שממזרח להן ניצב עמוד, וממערב להן מונחת אבן אפריז וניצב עוד עמוד נטוי (קוטר העמודים 53 ס"מ). לידו מונחת חוליית אבן מקשת. מעבר לה מערבה, מונחת אבן שעליה תבליט של עמוד קטן בדגם לוליני, אולי חלק מארון קודש. אבן קשת שעליה גילוף בחזית מונחת בגוש מבנים נמוך יותר, דרומה מהמבנה הראשון. ממזרח לגוש זה מונחת אבן מגולפת, אולי חלק של אפריז, במידות 27×83 ס"מ. החלק התחתון של הגילוף שבור, כנראה במתכוון. מצפון לבניין מונחת חוליית עמוד בקוטר קטן יותר (38 ס"מ) מזה של העמודים שבתוך הבניין.

מדרום לבניין נמצאו שבר חוליית עמוד ועמוד נוסף. כן נמצאו שני שברי עמודונים זעירים, שהיו כנראה שייכים אף הם למכלול ארון הקודש. עקב בות הבנייה המשובחת של הבניין ניכרים במיוחד בפינתו הדרומית-מזרחית. בחזית הבניין נוצר מרחב שרוחבו כ-5.5 מ', כנראה אולם המבוא (נארתכס) שלפני אולם התפילה, כמוכר מבתי-כנסת אחרים. תיאור הבניין כבית-כנסת מעלה בעיות. יתכן שלמרות כיוונו הכללי בציר צפון-דרום, הרי עמודי אולם התפילה היו מכוונים בציר מזרח-מערב. הפתח הנזכר אופייני לפתחי מבנים בישוב זה ובאחרים באזור. לפיכך קיימת אפשרות שהפתח שייך לבנייה משנית, לאחר שהבניין חרב. לא נוכל בשלב זה להכריע בדבר. ברור עם זאת שלפנינו בניין הפונה לירושלים, ובו וסביבו מונחים פריטים האופייניים לבתי-כנסת. מיקומו שלא בפסגת הגבעה, דומה לזה של בתי-כנסת נוספים (ארבל, חמאם, כור, סומקה

אבן מתוך קשת של משקוף מבית-הכנסת במימלח

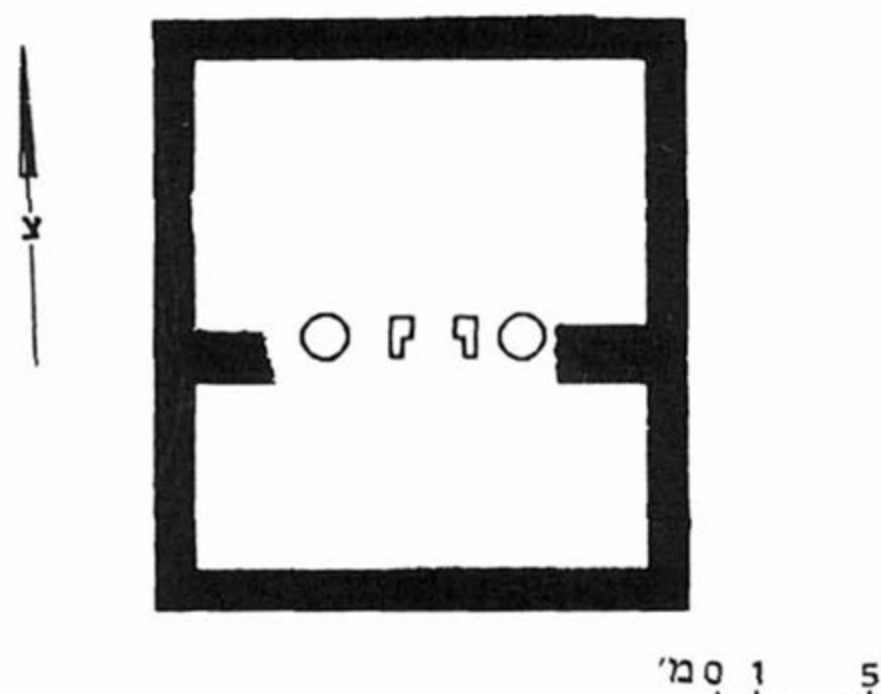
פריט ארכיטקטוני ממימלח

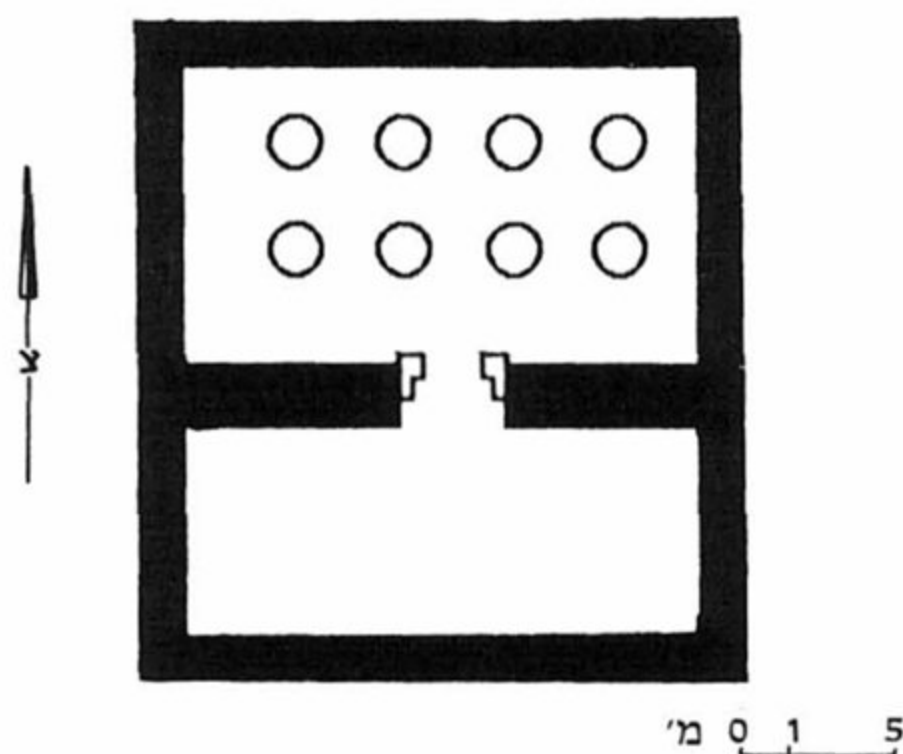
פריט ארכיטקטוני מבית-הכנסת במימלח

ההשלמה נקבעה האוריינטציה של הבניין ונמצאו פריטים ארכיטקטוניים נוספים. בפסגת הגבעה יש שרידי מבנים גדולים וביניהם חוליות עמוד, אבני גזית, חלקי מזוזות ומשקוף (?) עם שרידי עיטור. האבנים הן בדרך-כלל מגיר מקומי רך, שאינו מיטיב להשתמר.

במבנה הנמצא במדרון הפונה דרומה מונחים כמה פריטים ארכיטקטוניים. זהו בניין שכיוונו צפון-דרום ומידותיו המירביות הן 15×13 מ'. כ-6.5 מ' מהקיר הדרומי של המכלול ניצבות בקו של קיר רוחבי (רוחבו 1.40 מ') שתי מזוזות-פתח

בית הכנסת במימלח – תכנית סכימאטית

בית הכנסת במימלח – שיחזור

ועוד). בהערר הצעה מתאימה יותר, אין להוציא מכלל אפשרות שבניין זה שימש כבית הכנסת של הישוב.

ח' רומה

חורבה הנמצאת מעל בקעת בית נטופה, בחלקה הדרומי-מערבי (נ"צ 1776/2438). רומה נזכרת במקרא (מל"ב כג, לו), ובכתבי יוסף בן מתתיהו (מלח' ג, ז, כא). היא נזכרת גם בתלמוד וכן במסורת קברי הצדיקים. על-פיה זוהי "רומי זעירתא", הערות

מקום מושב אנטונינוס קיסר, אליו הגיע במנהרה רבי יהודה הנשיא מציפורי, מקום שממנו יופיע המשיח.¹ במקום נמצאה מערכת מסתור ושרי-דים נוספים.² החרסים באתר הם מהתקופות פרסית, רומית, ביזאנטית, ממלוכית ועות'מאנית. גרן ראה על הגבעה בניין קטן מכוון ממערב למזרח ובתוכו שני קטעי עמודים מוטלים על הארץ. לדעתו זוהי אולי כנסייה, שלימים נעשה בה שימוש משני. הוא קבע זאת כנראה על סמך עמוד שלישי שהיה מונח לרוחב הקיר.³ אנשי הסקר הבריטי כתבו שבדרום-מזרח החורבה יש בניין רבוע, במידות 20×20 צעד, עם קיר חוצה היוצא ממנו למזרח. ליד הקיר מונחת כותרת פשוטה מאבן גיר אפורה, שאינה דומה לכותרות של בתי הכנסת הגליליים.⁴

בסקרים שערכנו בשנים 1983–1985 רשמנו באתר, בנוסף למערכת המסתור המוכרת (חלק מהשרידים נראו כבר בעבר), סרקופג נאה מעוטר במרכז החורבה, מזוזת פתח מונוליתית ממערב למרכז החורבה, מערת קברים בנויה היטב בדרום-מזרח, אבני גזית גדולות, ששימשו במבנה ציבורי ושלוש חוליות עמוד.

בפסגת הגבעה יש מבנה, שתואר אולי בידי גרן (מקום הבניין שתארו הסוקרים הבריטים שונה). המבנה (כ-9×6 מ'), בנוי אבני גזית גדולות מאד. ציר האורך שלו הוא צפון-דרום. מתחת למונח לית הדרומי-מערבי נראה נדבך נמוך יותר שהאבן ניצבת עליו, דבר המעיד שחלקים מהקירות קבורים עדיין באדמה.

ממזרח למבנה זה צמוד אליו מבנה מקביל, גדול יותר, אך בנוי אבנים קטנות. אופי הבנייה של המבנים, בייחוד הראשון שבהם, ומיקומם המרכזי מעידים שזהו מבנה ציבורי. מידות הבניין הראשון קטנות מדי לבית-כנסת רגיל, אך מוכרים לנו כמה בתי-כנסת קטנים (בית שאן, "גבעת הייעור"), ואף יתכן שהבניין הכיל את מה שנראה כיום (בטרם חפירה) כשתי יחידות נפרדות.

1. מ. אבן-אשוח. אשל, ח' רומא – לקט מקורות, נקרות צורים 7, סיוון תשמ"ג, עמ' 44–48. נמנענו כאן מבעיות זיהוי המקום בתקופותיו השונות.

2. א. כהן, שם, עמ' 37–43. י. טפר וי. שחר, ישובים יהודיים בגליל, עמ' 73–77.

3. תיאור ארץ ישראל 6, עמ' 246.

4. Survey of Western Palestine I, 1882, P 317.

מבנה ציבורי מח' רומה

הפריטים הארכיטקטוניים מעידים על קיום בית-כנסת במקום. זאת ועוד, הישוב נזכר במקור-רות יהודיים, והיה באזור יהודי מובהק, בין ציפורי ויודפת.

סג'רה

הכפר הערבי סג'רה הוקם על שרידי ישוב יהודי קדום (נ"צ 1787/2399), וצפונה-מזרחה לו קמה המושבה העברית סג'רה. במשך שנים רבות היתה דעה שהשרידים של מבנה ציבורי בכפר הם של כנסיה או של מקדש. גרן כתב אודותיו ב-1870:

"רואים שם שרידי בניין מלבני בנוי מאבני גזית

הערות

1. תיאור ארץ ישראל 6, עמ' 124.

ומכוון ממערב למזרח. אורכו 10 מ' ורוחבו 6 מ'. בפנים פיארו אותו 6 עמודים מונוליטיים שחילקוהו לשני אולמות. כותרות אחדות מוטלות על הארץ וסגנון נראה ביזאנטי. לימים הוסבה הכנסיה למסגד, שהרי בצד הדרומי ניכרים עקבות מחראב. על לוח נאה המונח על הקרקע אפשר לקרוא אותיות אחדות ביוונית ועל לוח נוסף שתי אותיות זו על גבי זו... סמוך לבניין יש באר גדולה..."¹

אוליפנט ביקר במקום ב-1883 וראה שרידי קירות (30×40 רגל), "כנראה של מקדש קטן". היו שם 7-8 חוליות עמוד ושני בסיסים, מהם אחד משיש. מתחת למלה היוונית ראה אות נוספת. שאר הכתובת נפגעה.²

ברשימת העתיקות נאמר "יסודות כנסיה טמ-ונים באדמה, עמודים, בסיסים ושברי אבן חטו-בים, ... אבן ובה כתובת יוונית".³

הערות

2. Blackwood's Magazin 1883, P. 374.

3. ילקוט הפרסומים 1091, 1964, עמ' 1394.

ארכיטקטוניים אחרים שנלקחו מסג'רה ונראה לנו שמבית-כנסת ולא מכנסיה.

ליד הבאר, הקיימת עד היום, נחפרה ב־1985 תעלת ניקוז גדולה וכל אבני בית-הכנסת הועתקו מהמקום. הן מצויות כיום במספר ריכוזים. תחילה יש להזכיר כי בחתך התעלה מצא תושב אילניה מטבע של אגריפס, המלמד על ישוב במקום כבר בסוף ימי בית שני. שנית – זיהוי הבניין כבית-כנסת מסתמך על כך שפריטיו הארכיטקטוניים, אבני הגזית והבסיסים, הם מה־סוג הרגיל בבתי-הכנסת הגליליים המובהקים (כמו כפר נחום וברעם) ויש על כן לשייכו לאותה קבוצה. אבני גזית כאלו מונחות בצד הדרך המוליכה ממרכז המושבה לבאר, תוצאת פגיעה קודמת בשולי האתר. אבן גזית נוספת מונחת סמוך לפינה הדרומית-מערבית של בית הבאר, ושבר פריט ארכיטקטוני גדול – מצפונה.

ריכוז פריטים א – נמצא בחצר בית משפחת גולד, הסמוך לבית פילדס, הבית הקיצוני במושבה והקרוב ביותר לחורבה. נציין ממנו שלוש אבנים: 1. חוליה גדולה של מזוזה מגולפת, במידות 1.10×0.55 מ'. 2. משקוף שחזיתו מגולפת במידות 1.65×0.40 מ'. 3. על דשא בית פילדס מונחת אבן מעוטרת בגילוף, חלק ממשקוף. אצל משפחת גולד, יש על הדשא אבן גזית מטיפוס בתי-הכנסת שלדעתו נמצאה באתרה, כחלק מקיר בחצרו. מקום זה נמצא כ־100 מ' מהבאר. שמורות אצלו שפע אבני פסיפס לבנות ואפורות, מחורבות הכפר וכן שברי שיש רבים. יתכן לפיכך שהיו באתר שני מבני ציבור, אולי בית-כנסת וכנסיה.

ריכוז ב – בצד הכביש, סמוך לגרעין המושבה הישנה, מונחים שני עמודים ושני אדנים, מהסוג הרגיל בבתי-כנסת, כולם מאבני גיר.

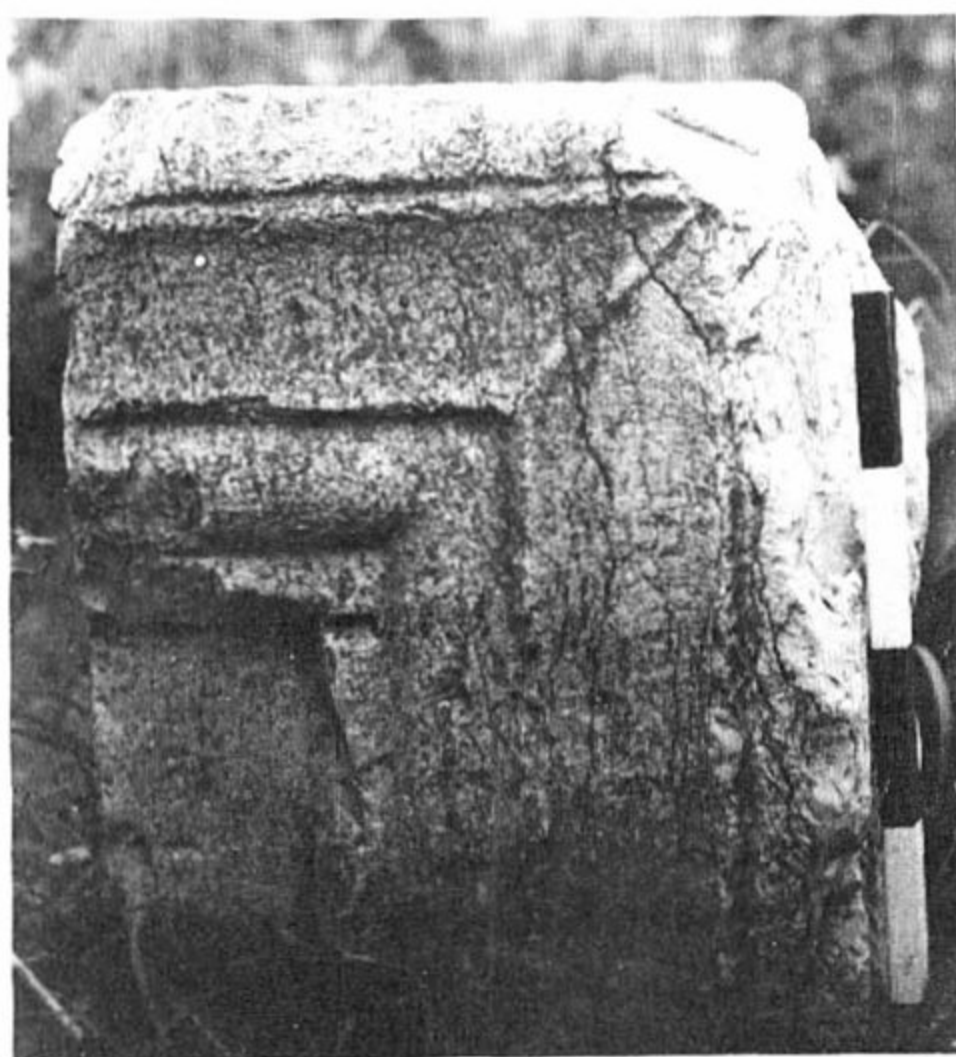
ריכוז ג – במחנה שב"ח חוות השומר". הוא כולל שני אדנים (פדסטלים), כותרת יונית גדולה, 4 חוליות עמוד בקוטר שונה, ושלוש אבני גזית גדולות.

ריכוז ד – פריטי ריכוז זה, שמעולם לא הוזכרו ביחס לבית-הכנסת בסג'רה, נמצאים בחצר אבר'הם קוסלובסקי בשדה אילן, והובאו לשם מסג'רה הערות

5. צ. אילן, סג'רה, סלעית ה/7, ניסן תשל"ז, עמ' 25.

חלק עליון של אדן מבית-הכנסת בסג'רה

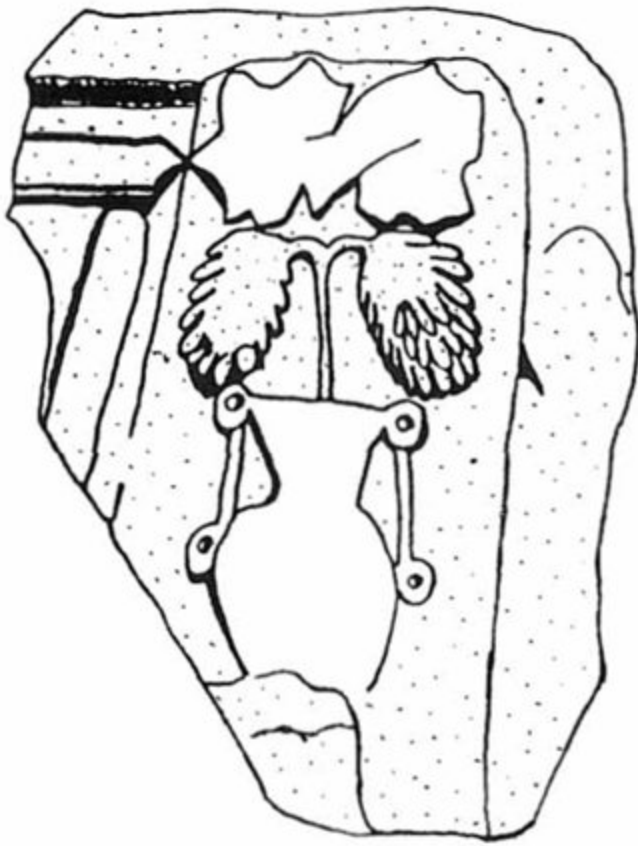

חלק ממשקוף מבית-הכנסת בסג'רה

ג. פרסטר קבע שאלה הם שרידי בית-כנסת.⁴ בביקורינו ב"חוות השומר" שבקרבת מקום בשנות ה־70, ראינו שם בסיסים ופריטים הערות

4. קדמוניות ה, 18, תשל"ב, עמ' 38.

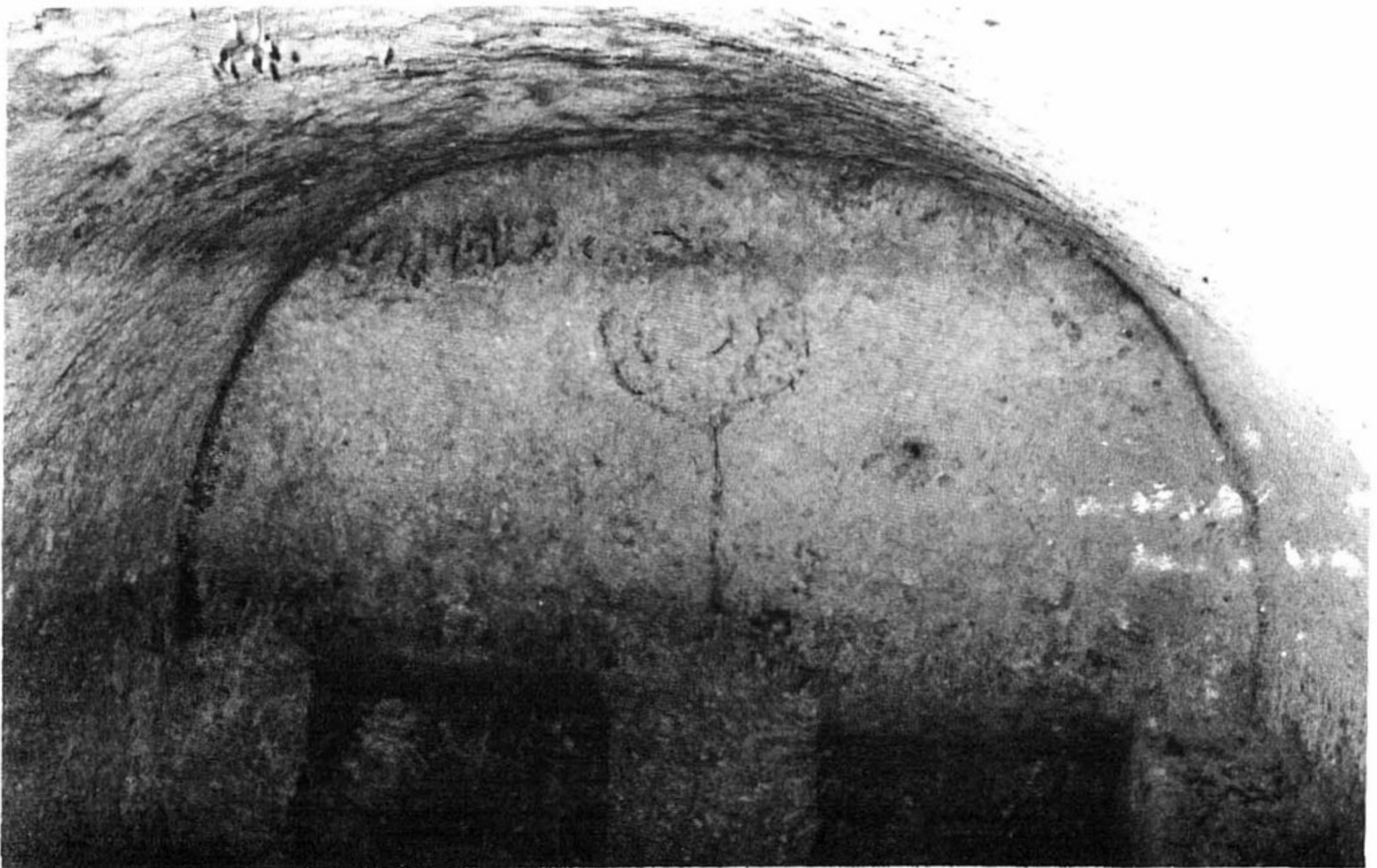
שרטוט לוח האבן על הכד והאשכול

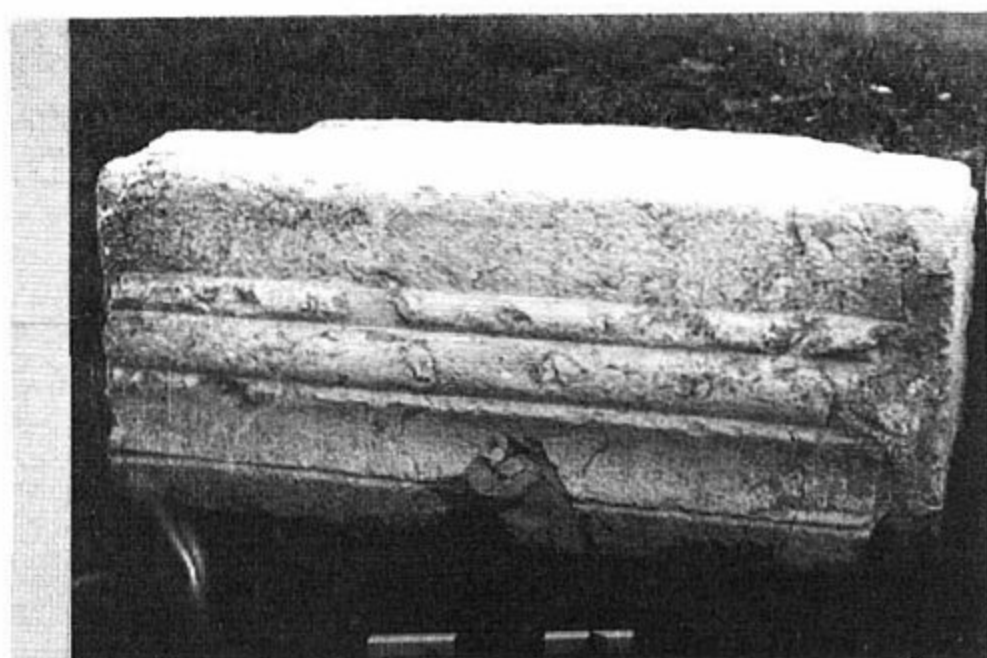
לוח אבן ועליו תבליט הכד, הגבעול והאשכול

ומעליהם שני עלים. היות שיש כאן דמיון לתאורי רים מקובלים נראה שזהו תאור מסוגנן של גפן. האבן יכלה לשמש כמשקוף של פתח או של ארון קודש. 2. על משקוף שבור יש דגם בולט של ורדה, בקוטר 25 ס"מ, יתכן שהורדה היתה מימין למנורה, כמו במשקופים משרונה או מיפיע. ממצא זה, המובא כאן לראשונה, מחזק עוד יותר

בשנות ה-60. במקום מספר אבנים ארכיטקטוניות, בהן שתיים מאבן-גיר בעלות חשיבות יתרה: 1. לוח אבן גדול ששרד בחלקו במידות 60x50 ס"מ ועליו תאור קלאסי מבתי-כנסת: מימין למנורה, שממנה שרד רק חלק מהקנה הימני (ואולי זהו חלק מחזית היכל?) מתואר כד נאה ומתוכו יוצא גבעול שעליו שני אשכולות

קיר מערת קבור - ועליו תיאור ינורת שבעת הקנים וכתובת - סגרה

חוליית מזוזה מבית-הכנסת בסג'רה

תבליט ורדה (רוזטה) על משקוף (?) מבית-הכנסת בסג'רה

המנורה, ומעליה שרידי כתובת עברית, צבועה אדום, ונתונה בתוך מסגרת דמויית חצי-גורן. אורכה 70 ס"מ ורוחב קניה 45 ס"מ. היא עומדת על שתי רגליים מעוגלות ונראה שמימינה היה מתואר אתרוג ומשמאל שופר. בכתובת ניתן להבחין (ללא ודאות) באותיות מטושטשות: "ש...אמעלפ...".

את השערת קיום בית-כנסת בסג'רה. עדות מובהקת ראשונה לשובו היהודי הקדום של המקום יש במערת קבורה המעוטרת במנו-רה, הנמצאת על גבעה ממזרח לשוב העתיק (במועד מאוחר יותר הוסבה המערה לבור מים). היא נסקרה בידינו במארס 1986. יוסי בוכמן העלה לראשונה את האפשרות שזו מנורה.

בתי-כנסת בדרום הגליל התחתון

בית-כנסת. יתכן שכך היה הדבר בכפר כנה. אולי אף ניתן לקבוע, כי במידה שמוצאים באחד מישובי רמות הבזלת שרידי בנייני ציבור שנבנו באבן בזלת ובאבן גיר, הרי בניית הבזלת השתייכה לבית-כנסת ואילו הבנייה בגיר שייכת לכנסיה (קיימת אפשרות של שילוב גיר ובזלת בבניין אחד).

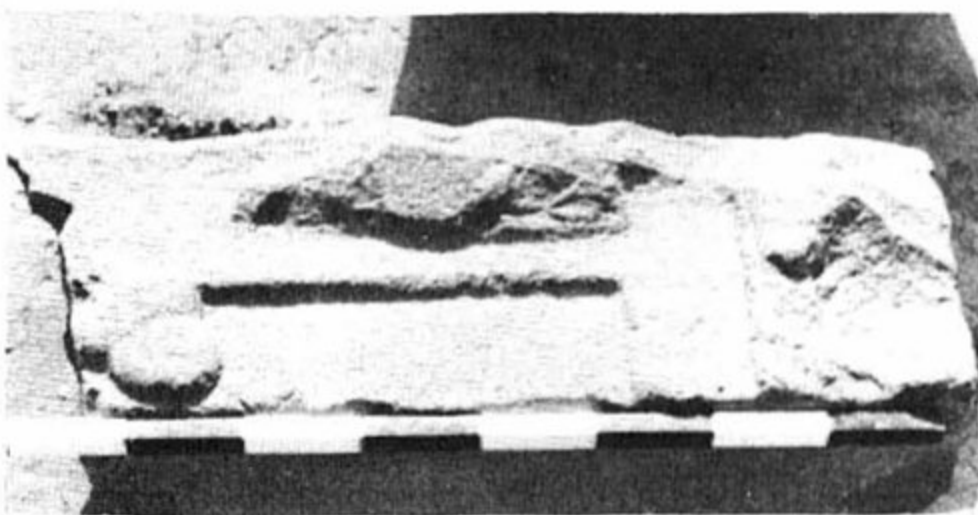
אפשרות הטעות שהוסברה כאן מחייבת אותנו ליתר זהירות בהסקת מסקנות אודות מהותם של מבני הציבור במקומות השונים. קיימת בהחלט אפשרות שגילויים בעתיד יוליכו למסקנות שונות מאלה האמורות כאן. בסקירת האתרים באזור זה נעזרנו בשני סקרים מקיפים שנעשו בעבר: של סאריסאלו² ושל נחמיה צורי.³ ההפניות בטכסט הן לספרים אלה.

ככל שאנו מדרימים בגליל התחתון שונה המצב הישובי לעומת הגליל העליון. בעוד שבמאה השלישית יכול היה ר' יוחנן לומר שאם אדם "נהרג בין טבריה לציפורי חזקה שישראל היה", הרי שלאחר מכן, במאה הרביעית, וביתר-שאת במאות החמישית-שישית, שוב אין זה ישוב יהודי בלבד, אלא ניכר בו היסוד הנוצרי.

יש לשער שבאזור זה לוותה חדירת הנצרות בפעילות מכוונת ומודרכת של השלטונות, עובדה המוצאת את אישורה במקורות ההיסטוריים.¹ בשרונה, למשל, נתגלו שרידי בית-כנסת וכן שרידי כנסיה. העובדה שהכנסיה הוקמה בשולי הישוב ולמעשה מחוץ לו, מעידה על כך שהיתה בבחינת נטע זר שנכפה על התושבים היהודים. יש מקומות שבהם נתגלו שרידי כנסיות בלבד, כמו בכפר כמא, ח' מעזר (מעדר) ובכמה ישובים ברמת סירין. בגלל החדירה הנוצרית נמצא ישוב מעורב של יהודים ונוצרים שחיו זה לצד זה באזור הנדון. לעתים היה מספר הנוצרים בקרב הישוב היהודי מועט והם חקקו צלבים על משקופי פתחי בתייהם.

בנסיבות אלה, אפשרות הטעות בזיהוי הבניינים הציבוריים ושרידיהם גדולה בהרבה מאשר בגליל העליון, שם הנחנו שבדרך-כלל כל הישובים היו יהודיים (ר' הקדמה). יש שרידים שיכלו לשמש הן בבתי-כנסת והן בכנסיות. לפיכך עלינו להעזר כאן בהגדרת הפריטים האופייניים לכל אחד מסוגי בתי התפילה (שאף בהם יש לעתים דמיון) ובמקורות ההיסטוריים אודות ישובו של המקום.

נראה כי במקרה שמוצאים בישוב אחד שרידי בית-כנסת וכנסיה, יש לחשוב שבית-הכנסת קדם לכנסיה, אם כי תיתכן תקופה ששניהם תיפקדו בו זמנית. לעתים תיתכן גם בניית כנסיה על חורבות

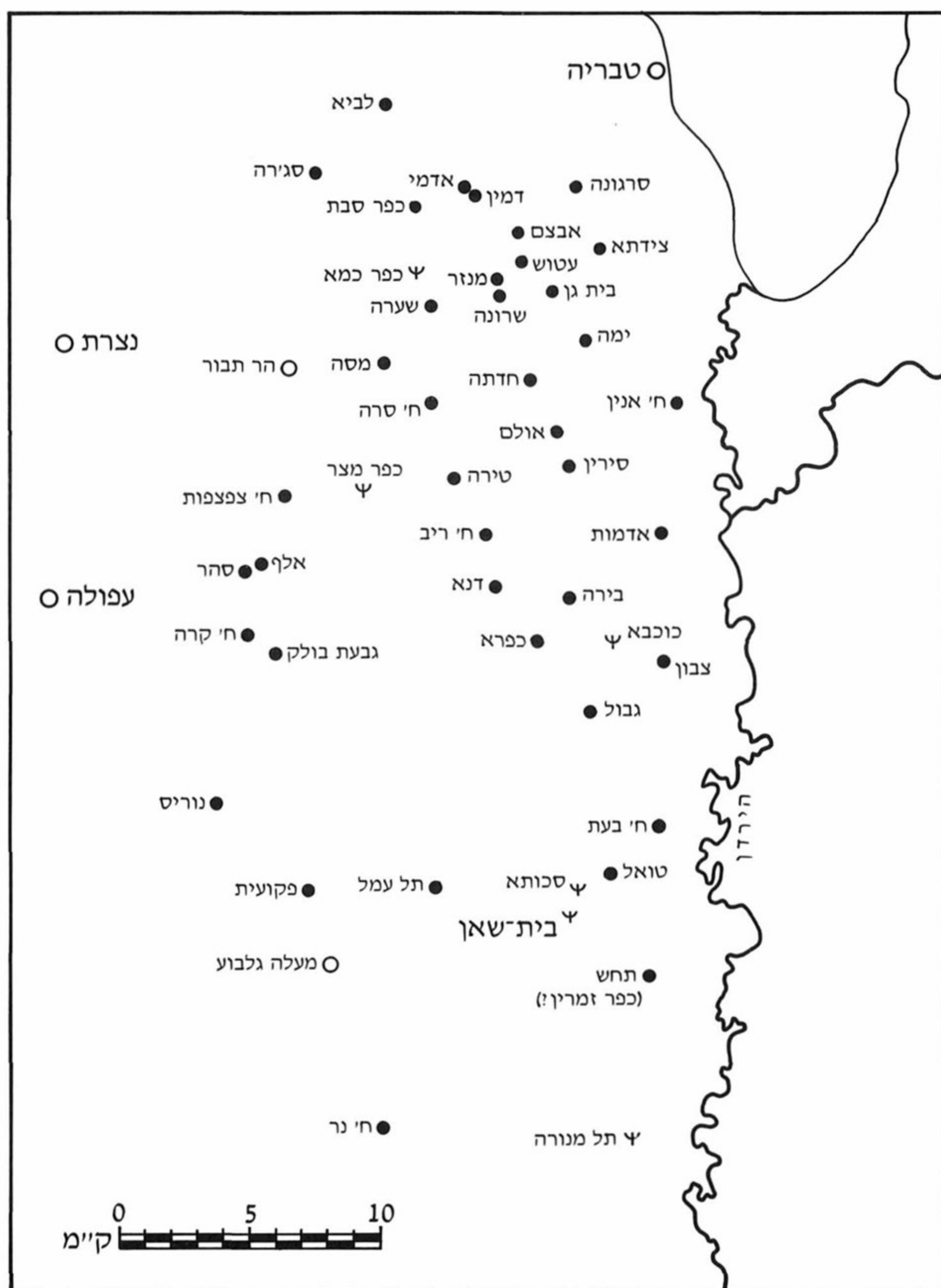

מחצית משקוף מח' אבצם (מצוי במבנה הברדווי הסמוך)

הערות

1. ז. רובין, פרשת הקומס יוסף ונסיונות לניצור הגליל במאה הרביעית לספירה, קתדרה, 26, 1982, עמ' 105-116.
2. A. Saaristo, the Boundry Between Issachar and Naphtali, 1937.
3. נ. צורי, נחלת יששכר, תשל"ז.

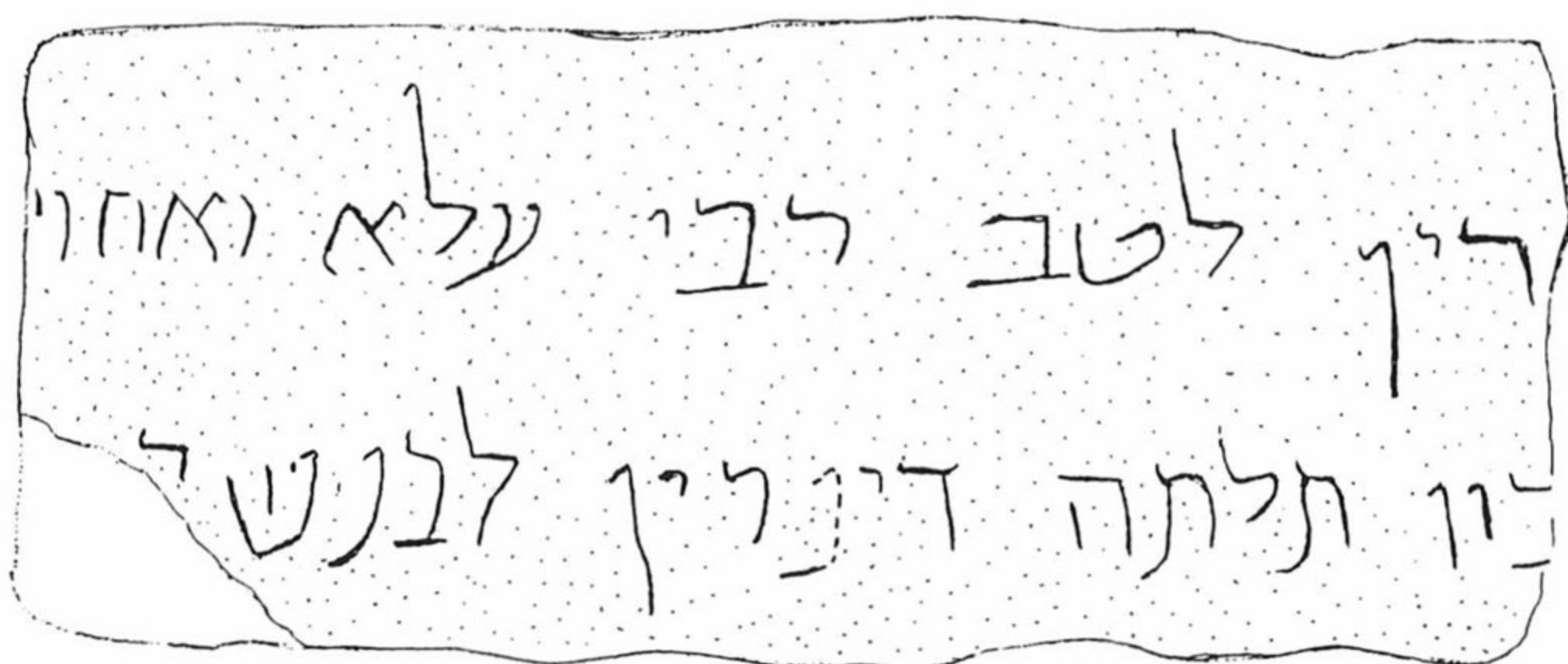
סקר בתי-כנסת בגליל התחתון המזרחי ובגלבוע

צילום הכתובת מחמת־רקת

ההסבר לצילום הכתובת:

כתובת הקדשה מבית־כנסת. הכתובת קבועה במהופך בקיר בריכת־הרמה בבקעת רקת שליד מגדל. "דכי[רין לטב רבי עולא ואחיו - [דיה] בן תלתא דינרין לכמשת[ה] והתרגום - זכורים לטוב רבי עולא ואחיו - שתרמו שלושה דינרים לבית הכנסת.

ייתכן שזו כתובת מבית־כנסת בבקעת רקת או בטבריה. השם 'עולא' ידוע מהתלמוד. בכתובת מדובר על רבי זה ואחיו, ואולי עוד קבוצה, שהתנדבו ותרמו שלוש יחידות מטבע, אולי דינרים, מטבע הנזכר בעוד כתובות בבתי־כנסת. הכתובת התגלתה בידי י. גל והודיענו על כך: י. סטפנסקי. פיענוח הכתובת בעזרת ש. אדם; י. גל; צילום י. סהר; הכתובת תפורסם במלואה בידי י. גל (שגם צייר את הכתובת) ובידי המחבר.

ארבע אבני גזית מסותתות למשעי. בשדה לידה ליקט חרסים מתקופות הברונזה הקדומה, הרומית-ביזאנטית והביזאנטית-ערבית הקדומה. אצל פ. באידאץ' ביבנאל יש משקוף מאבצם ועליו חקוקים שלושה צלבים.

בסקר שלנו בחורבה הובחנו מבנים אחדים, הבנויים כולם בזלת, שמשולבות בה אבני גזית. בכמה מהם שרדו הפתחים המקוריים. במיוחד נרשמו הפריטים הבאים: שתי חוליות גדולות של פרופילים מלבניים, מעובדים היטב, בעלי חתך משופע בחלקם העליון עם גילוף בחלקם העליון, העשויות לשמש כקורות (ארכיטראבים) או כרכובים מעל לכותרות שבראשי העמודים. אצל יגאל קנרש ביבנאל יש עוד שלושה קטעים כאלה (אחד במידות 1.25×0.60 מ', עובי 0.35 ס"מ). יש אצלו עוד אבני גזית שנלקחו משם. במיוחד חשובות כותרת מזוזה, מהסוג שנמצא בשרונה, בח' אולם (ובעוד מקומות שיש לשער שהיו בהם בתי-כנסת), וחלק נוסף של מזוזה שעליו שריד

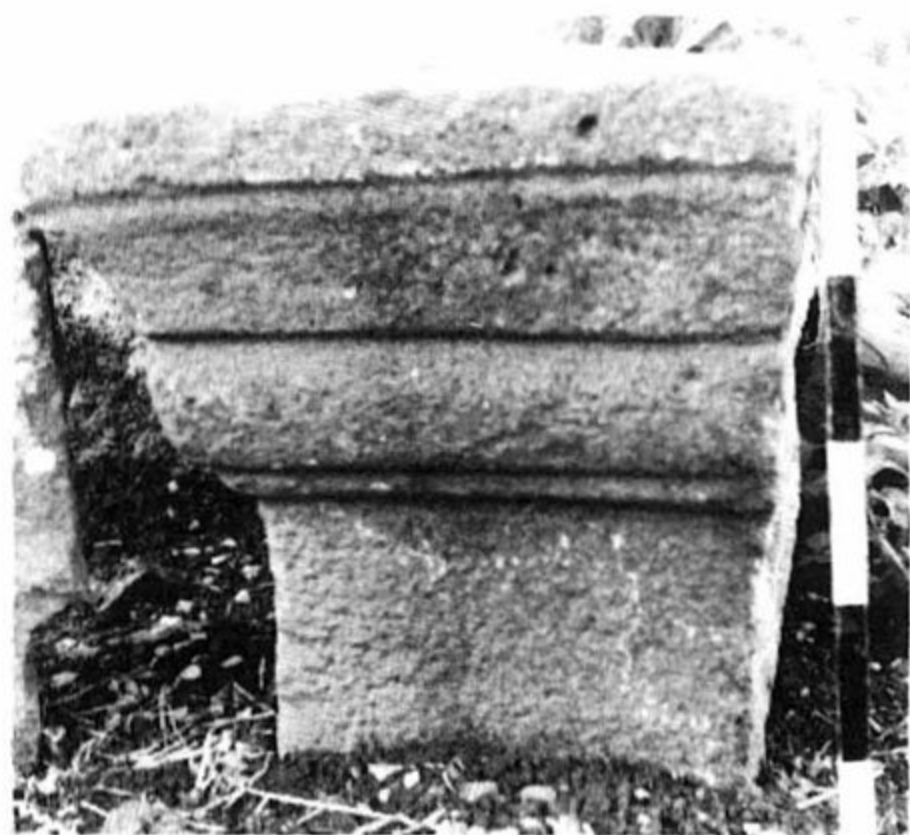

מחילה א' במערכת המסתור בח' אבצם

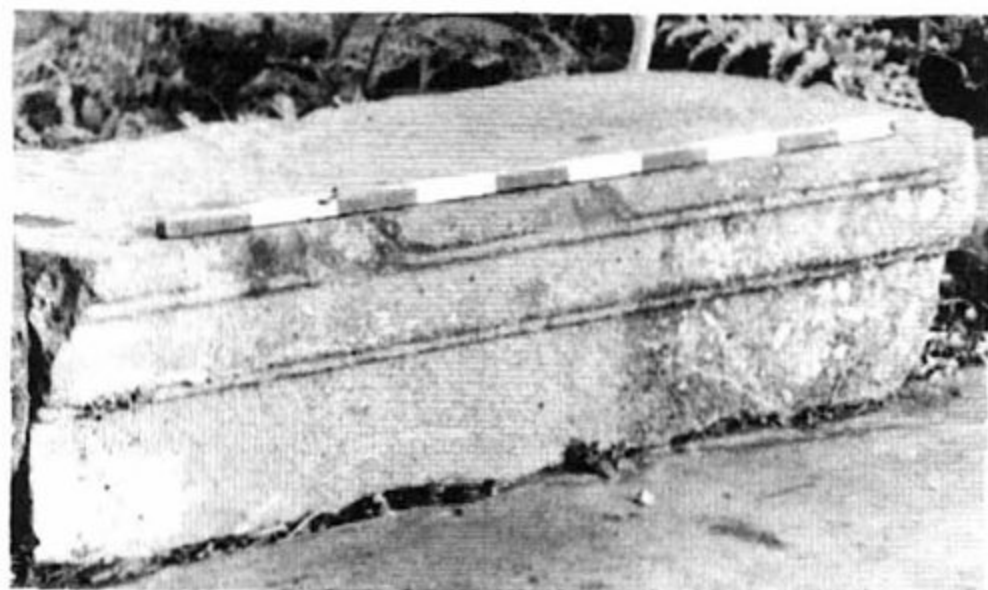
ח' אבצם

חורבה זו (בצום) יושבת על גבעה בצד "דרך החורנים", מדרום-מערב לבקעת יבנאל (נ"צ 1954/2377), בין ח' עטוש ודמין, הנדונות אף הן כאן. זהו ישוב בינוני בגודלו, שקיבל את מימיו באמה ממעיין הנמצא מדרום לישוב וגבוה יותר (לפי עדות בעל-פה היתה במקום הנביעה בנייה, דמוית בית-המעין של שרונה, אך היא כוסתה). על תלולית נפרדת מדרום-מזרח לישוב בני קבר שיח' בצום, מבנה באורך 10 מ' בכיוון מזרח-מערב. לא ברור אם הוא נתן את שמו לחורבה או להיפך. לשם יש צליל ארמי-עברי, ונראה שהוא השם הקדום. בקיר החזית שלו משולב עמוד בזלת ובקרבתו פזורות אבני פסיפס קטנות. קיימת אפשרות, בעיקר בגלל הכיוון, שבמקום זה עמדה כנסייה, במיקום אופייני לכנסיות – בשולי ישובים יהודיים באזור.

כ-15 מ' מעל לקבר השיח', בתוך אחת המערות החצובות במקום, גילינו מערכת מסתור ובה 3-4 מחילות חצובות היטב, הדומות באופיין למחילות המסתור בשפלה. אורך מחילה א' 15 מ' לפחות. רוחבה בכניסה 80 ס"מ, ובהמשך 60 ס"מ. יש בה שינויי מפלס וכוכי נרות. פתח מחילה ב' בנוי ואורכה הנוכחי 6 מ'. במחילה ג' אפשר להתקדם רק 5 מ'. ממחילה ד' ניתן לראות רק פתח. פרטים נוספים על המערכת נוכל לדעת רק לאחר פריצת המעבר במחילות, המאפיינות ישובים יהודיים (הקרובות באזור זה הן בהר בריניקי, טבריה מצד אחד וח' רומה מצד שני). סאריסאלו מצא בחורבה ובקרבתה שלושה משקופים, וכן

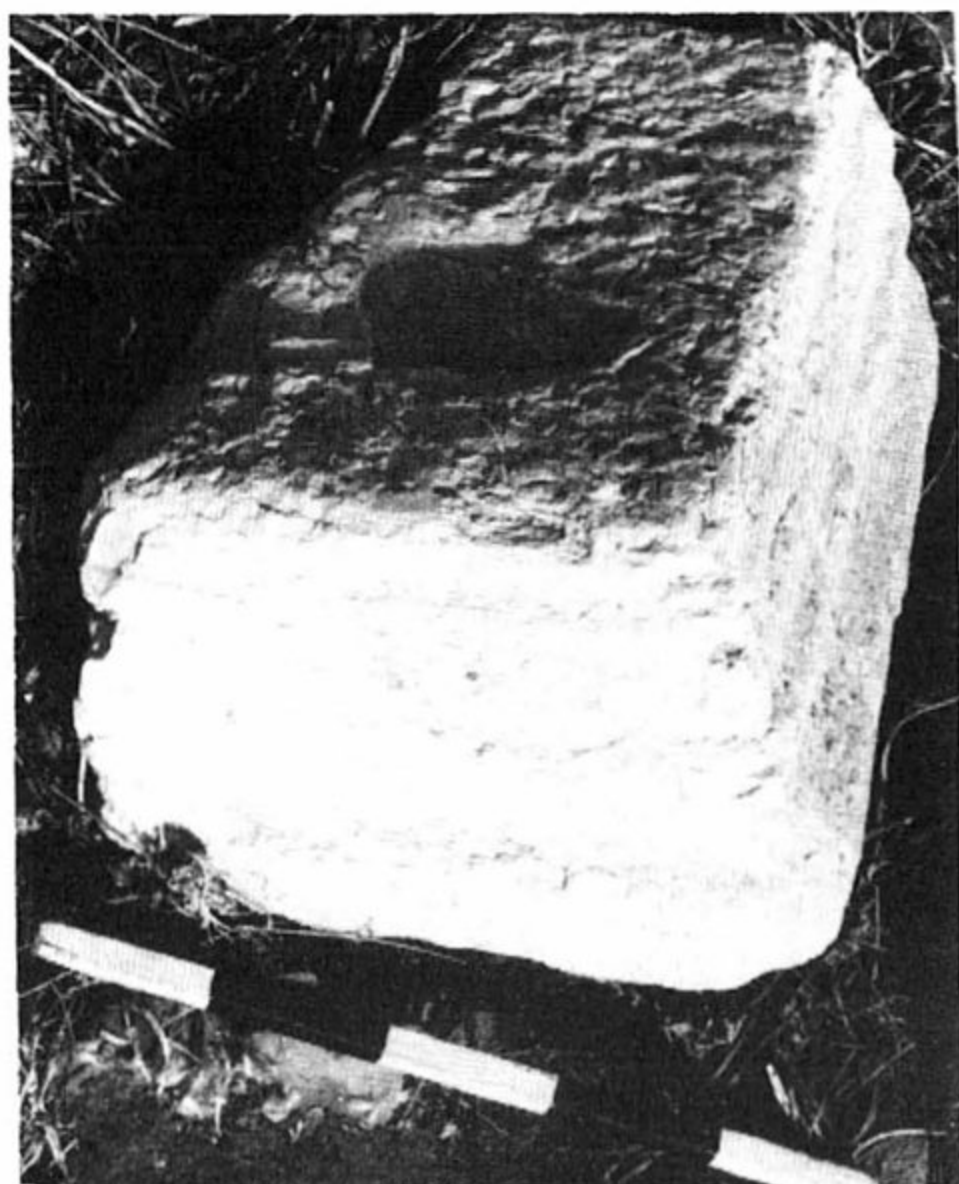

אבן ועליה תבליט של כותרת עמוד מח' אבצם

ארכיטראב מגולף מח' אבצם

פריט ארכיטקטוני מכפר סבת

גרן ראה במקום שתי כותרות בסגנון "כמו קורינתני" וכמה קטעי עמודים שמקורם כנראה בכנסייה עתיקה, הרוסה כליל. כן מסר על עמודי אבן גיר גדולים, כותרות קורינתיות ודוריות, אבני בניין רבות, שרידי מבנים, חומה חזקה ומצודה. בורות וגיתות ושרידי שישה בתי-בד, שעליהם דיווח גרן, מעידים על המקום החשוב שתפס הזית בכלכלת הישוב. ממצאי החרסים הם מתקופות הרומית, הביזאנטית והערבית הקדומה.¹

משקוף קטן פשוט, שעליו צלב, אולי מבית פרטי, הועבר מהחורבה לשדה אילן. פריטים ארכיטקטוניים אחרים הועברו לישובים אחרים באזור.

בסקר באתר התברר, שהישוב השתרע על שטח נרחב ורבות בו אבני הגזית, הבזלת ואבני הגיר, מהן גדולות במיוחד. עושר הבנייה קשור כנראה להכנסה הגבוהה מיצור השמן. באתר מצויים עדיין שרידי בתי-הבד. בין המבנים הרבים, שבכמה מהם יש חדרי מרתף, הובחנו אבנים גדולות וביניהן אבן סף, מזוזה ומשקוף. הפריטים

תבליט כותרת, שהוא חלק מתבליט עמוד, האר-פייני לעיטור מזוזות-פתח בבתי-כנסת.

בבניין קמרוני מאוחר, שבימי סאריסאלו עדיין חנו בו עוברי-אורח, משולב בקיר המזרחי פרו-פיל ארכיטקטוני. אצל דיירי החווה שממערב לחורבה יש כמה פריטים, וביניהם שבר של משקוף (40×90 ס"מ). הוא כולל גילוף של מסגרת רות ועיטור שממנו שרד עלה או פרי כלשהו (בלוט אלון?) ואולי בעל-חיים (ארנב?). בוואדי שבין החורבה והחווה הזיז טרקטור אבני בנייה, ובכללן שתי אבני גזית גדולות (1.30×0.60 מ') שכמותן יש עוד אחת בחורבה, ואבן שניתן אולי לראות עליה סימני עיטור או כתב. יש לציין שהחורבה השתרעה גם על השטח המישורי שמצפון-מזרח לחצר החווה, כלומר מעבר לגבעה שבה השרידים ניכרים יותר לעין.

כפר סבת

חורבה גדולה (נ"צ 1916/2388) על הר אדמי, שבסמוך לה נובע עין שבת. מצפון לה נמצא נחל אדמי ובסמוך לה תל אדמי וח' דמין (אדמה). כ-1.5 ק"מ מערבה משם החורבה גובלת במושב שדה אילן. בין החורבה והנחל עברה "דרך החורן" בימי המקרא ובתקופה הממלוכית. בתקופה זו המשיכה הדרך לחנות-תגרים (ח'אן א-תוג'ר), בה נצטלבה "דרך החורן" עם הדרך הבינלאומית הראשית שעברה מצפון לדרום.

המקום מזוהה עם הישוב היהודי כפר שובתי הנזכר בתלמוד כמקום גבוה, שממנו יורדים לבית מעון שמעל לטבריה במערב (בר' רבה פ"ה, ז ועוד. הירידה היתה בוודאי תוך שימוש בדרך הנזכרת). רישומה של הדרך מובא גם בדברי הגיאוגרף הערבי יאקות במאה ה-13, המעיד, שכפר סבת נמצא ליד "עקבת טבריה", כלומר "מעלה טבריה", כינוי למעלה דרך. המקום התקיים בתקופה הצלבנית ונקרא אז "CAFARSET". במקום יש מצודה צלבנית קטנה (כ-12×12 מ'), בנויה מקירות אבני גזית שרוחבן 2 מ' לפחות, ששרדה לגובה 2 מ'. כנראה שלמצודה היה תפקיד של שמירה ואבטחת מעלה הדרך.

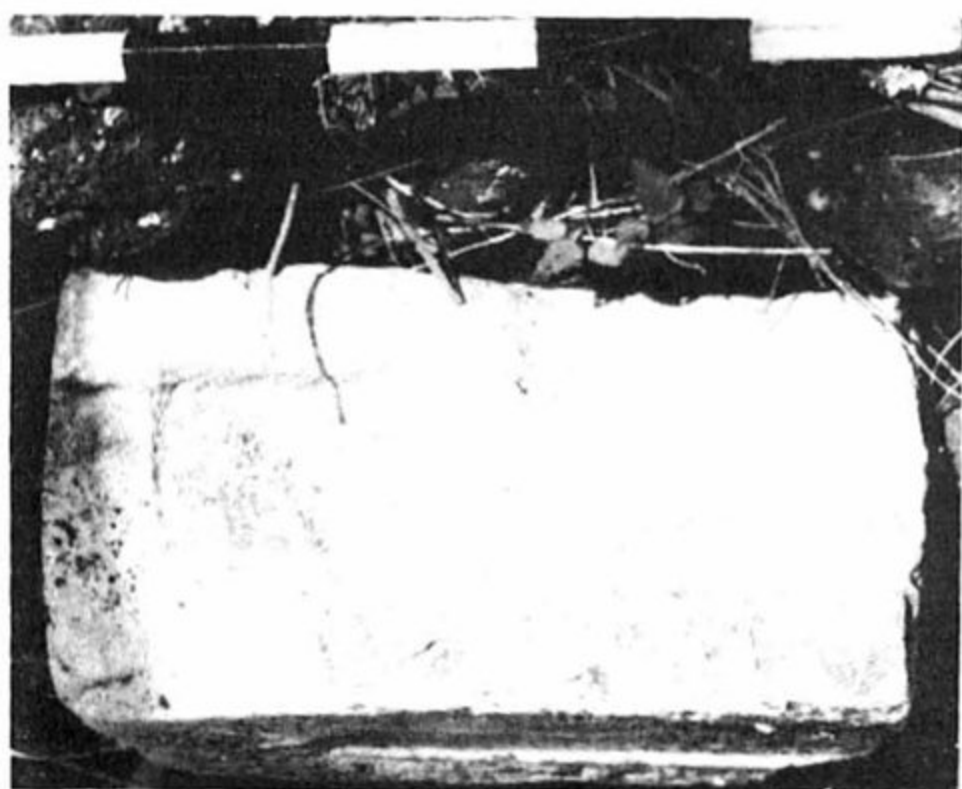
הערות

1. י. פרס, אנציקלופדיה ארץ ישראל ג, עמ' 502, ובהסתמך על סאריסאלו.

כותרת מכפר סבת

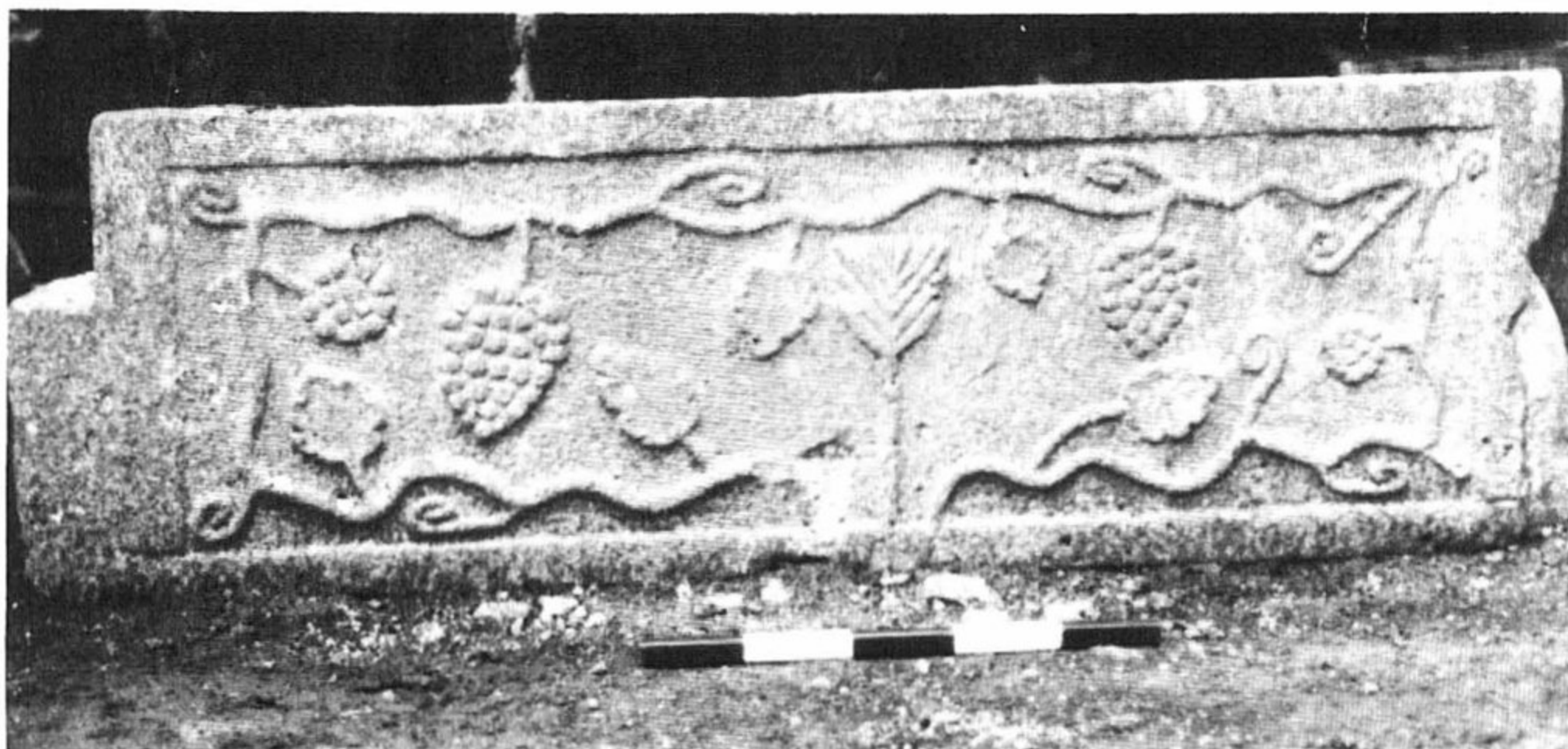
שבר של עמוד סורג מבית הכנסת בכפר סבת

הארכיטקטוניים שנמצאו באתר הם כולם מאבן גיר: 1. בסיס מרובע מגולף (למזוזה?) במידות 64×43 ס"מ, מגיר קשה. 2. בסיס עמוד שרוחבו 55 ס"מ (רובו מכוסה אדמה). 3-4. שני קטעי סורג, אחד מהם רוחבו 37 ס"מ ובצידו האחר שקע מעובד ובקצהו קישוט. 5. שבר כותרת קטנה (28×24 ס"מ), שעליה שרידי תבליט נמוך של קישוט צמחי. 6. שבר עמוד. 7. שבר של לוח גדול (במידות 30×60 ס"מ), שעליו תבליט מסגרת בעלת "אוזניים" (טאבולה אנסאטה), בה המסגרת גדולה ואילו ה"אוזן" האחת ששרדה קטנה יחסית. יתכן שיש על המסגרת שרידי אותיות כתב.

לא ברור למה שימש הבניין. העובדה שהיה זה כפר יהודי מחזקת את האפשרות שלפנינו בית-כנסת. גם הפריטים יכולים להתאים לבית-כנסת, אף שלא נמצאו ממצאים אופייניים, כגון מנורה או כתובת. השרידים יכולים להשתייך באותה מידה גם לכנסיה, אך אין לכך כל סימוכין.

מאחר שהיה זה ישוב גדול, יתכן שהיו בו קהילות יהודית ונוצרית זו לצד זו, ובמקום היו גם בית-כנסת וגם כנסיה.

משקוף מעוטר עשוי בזלת מכפר כמא

תמר. נראה גזע זקוף מעובה וממנו יוצאים כלפי מעלה שמונה ענפים בצורה אלכסונית מקבילה, לשני הצדדים. גובה תיאור העץ 30 ס"מ. רוחב ענפי הצמרת – 12 ס"מ. יש לומר שאין זה התיאור הרגיל של התמר, כפי שמופיע בימי-קדם בפסיפסים ועל אבנים (כגון מפת מידבא, בי"כ כפר נחום). קיימת אפשרות, אמנם רחוקה, שלפנינו תיאור מסוגן של מנורה. אין בידינו דוגמא זהה ממקום אחר. בכל מקרה התבליט הוא יצירה אמנותית נאה ומעניינת.

המחזיק בחפץ מסר לי בשיחה טלפונית (20.12.86), כי משקוף זה ומשקוף נוסף, שבור, שעליו תבליטי שני צלבים, נמצאו לפני שנים בתוך קיר שהיה בבית אביו, אף הוא בכפר כמא. כשהרסו את הקיר לצורך חיבור שתי רפתות לרפת אחת גדולה, נמצאו האבנים משולבות בקיר.

בכפר כמא נחשפו בשעתו שתי כנסיות בידי סאריסאלו. בסקרנו, עם פ. פורת, נמצאו עוד פריטים ארכיטקטוניים נאים, שעל כמה מהם היו צלבים. מבחינה זו אפשר שגם המשקוף עם התיאור הצמחי המהודר מקורו במבנה נוצרי. מאידך גיסא, בהיות האתר באיזור שהיו בו יישובים יהודיים (שרונה, ימה, כפר שובתי, סג'רה ועוד) ייתכן שגם בכפר זה היתה קהילה יהודית. גם ההימנעות מתיאור הצלב יכולה לתמוך באפשרות זו. אולם, חוסר הבטחון של-פנינו מנורה מונע קביעה חד-משמעית.

כפר כמא – משקוף מעוטר

בכפר כמא שבגליל התחתון נמצא משקוף מעוטר בצורה נאה ביותר, שיש לו זיקה אולי למבנה יהודי (על מציאות המשקוף מסר נאמן העתיקות המקומי, מר בושניאק. את מדידתו ערכתי עם פנחס פורת, המפקח האיזורי של אגף העתיקות). המשקוף עשוי בזלת. מידותיו 148 × 80 ס"מ. בתוך מסגרת משוקעת שבתוכו יש תאור בלתי שכיח של מוטיב הגפן: שני שריגים יוצאים ממרכז חלקו התחתון של המשקוף ופונים האחד ימינה והשני שמאלה ויוצרים מסגרת פנימית, שיש בה תבליטי אשכולות ענבים, עלים וקנוקנות. קנוקנות מופיעות בארבע הפינות. במרכז המשקוף יש תיאור של עץ, הנראה כדקל

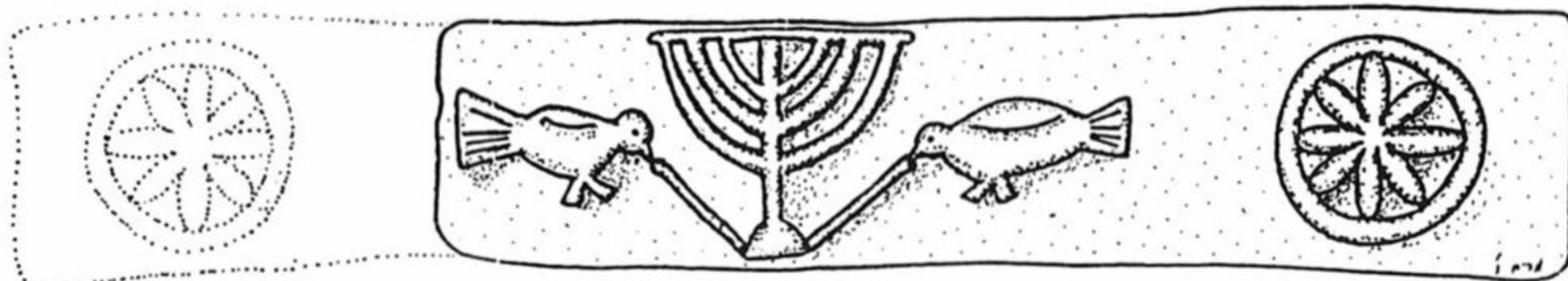

כותרת יונית מכפר כמא

משקוף המנורה והחיויאים משרונה (בבית גורדון, דגניה א') באדיבות אגף העתיקות והמוזיאונים

שיחזור המשקוף עם המנורה והחיויאים משרונה (בידי מרים ו. למאמרו של ז. וינוגרדוב ל"בעמק וברמה" 65, ינואר 1987)

ח' סרונה

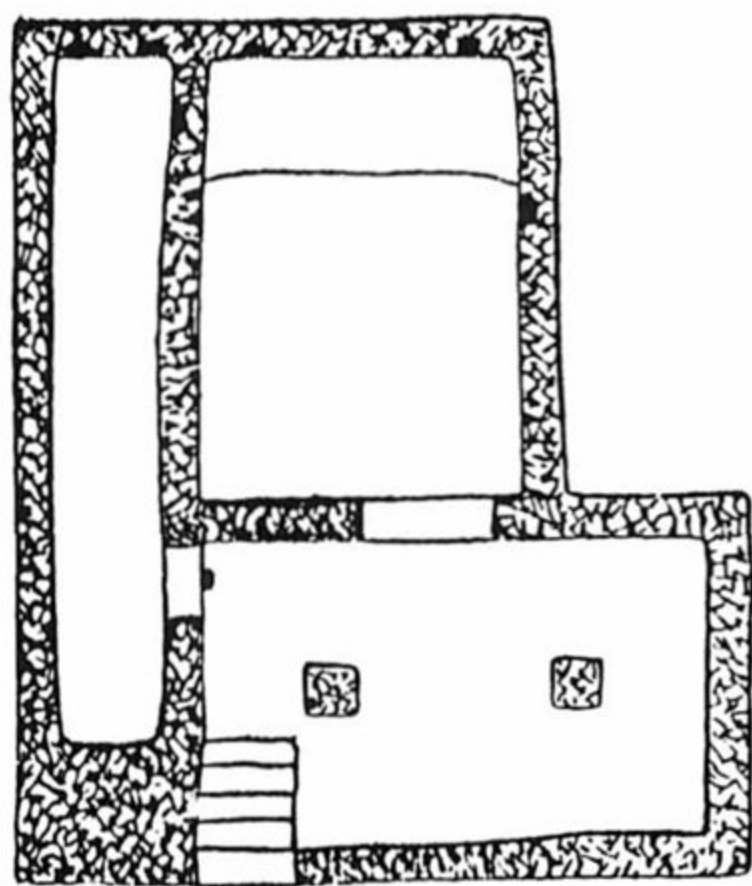
הקברות ביבנאל. נראה ששימשה כמזוזת פתח. הגפן יוצאת בה מתוך כד מסוגן – מוטיב המוכר מבתי-כנסת אחרים. יש סבורים שהיא משרונה, וזאת בניגוד לדעתו של סאריסאלו שהאבן היא מימה (ר' בערכה).

ברשימת העתיקות כתוב: "חורבות בנינים ואבני בניה עתיקות בשימוש משני, עמודים כותרות, משקופים ומזוזות עם קישוטים חצובים,

ח' סרונה, הקרויה כך בעקבות הצורה הערבית של שמה (נ"צ 1947/2355), נמצאת מדרום לכ"ב ביש שבין יבנאל וכפר כמא, בצד עיקול בולט בכביש, כ-1.5 ק"מ מדרום-מזרח למושבה שרונה. בחורבה בוקע מעיין שהותקן מעליו בית-מעין נאה שנשתמר היטב.

אבסביוס מזכיר במאה הרביעית, בערך שרון: "והיום נקרא שרונה המחוז (חורה) שמהר תבור עד ים טבריה" (הוצאת מלמד 888, ערך "שרון"). יאקות, הגיאוגרף הערבי בן המאה ה-13, מסר כי "שרוניה הוא מעבר ("עקבה") ליד טבריה (כדי) להגיע להר תבור". נראה שכוונתו היתה למעלה ההררי הסמוך לחורבה ולתל אדמי שמצפון למושב שרונה.

א.ל. סוקניק קבע שבמקום עמד בית-כנסת לפי משקוף בזלת שבור שבמרכזו חקוקה מנורת שבעת הקנים ומשני צדדיה חיויאים. מימינה מתוארת ורדה. סוקניק מזכיר אבן בזלת אחרת במקום, כנראה שבר אפריז, שעליה פיתוחי גפן. הוא הניח שאף היא שייכת לבית-כנסת.¹ אבן המנורה נמצאת כיום בבית גורדון בדגניה.² חלק ממזוזה שעליה תאור גפן משמש כמצבה בבית-

בית-המעין בשרונה (תכנית על-פי סאריסאלו)

הערות

1. שרידי בית-כנסת עתיק בסרונה שליד יבנאל, ציון ה, תרצ"ג, עמ' צד-צו.
2. תודה לזלמן וינוגרדוב על הרשות להשתמש בציור של המשקוף, שהוא מדויק יותר מהציור שפורסם בעבר.

מן השרידים עולה, שבשרונה היה בית-כנסת ולאחר מכן נבנתה בקצהו כנסיה. נראה שהכנסיה מאוחרת במקצת ובנייתה בשולי הישוב מלמדת על תהליך של כניסת וחדירת האלמנט הנוצרי לתוך הישוב, בהמשך התקופה הביזאנטית. שרונה היא אתר מפתח להבנת תהליך חדירת הנצרות לחלק זה של הגליל התחתון.

מנזר (?) מהתקופה הביזאנטית

בראש המדרון שמצפון לכביש ולח' שרונה, כ-500 מ' מצפון לחורבה, וסמוך לקצה מטעי השקדים של שרונה (נ"צ 1948/2360), נבדק על-ידינו מבנה רחב ממדים הנקרא ח' א-דיר.

במקום אותר בניין גדול הבנוי כולו באבני בזלת, במידות רוחב (כיוון מזרח-מערב) 25.7 מ', ואורך (צפון-דרום) 38 מ' לפחות. רוחב הקירות הבנויים אבנים מעובדות ואבני גזית בסיתות גס – 70 ס"מ. טיבן בולט בעיקר בקיר המערבי. סמוך למחצית אורך הבניין יש קיר רוחבי וסימנים לבנייה פנימית בצפון-מזרח הבניין ובמרכזו. המבנה בנוי במדרון, במעין שתי מדרגות. יש לשער כי במדרגה העליונה היה המבנה העיקרי ובחלק הדרומי, חצר. על אופיו הציבורי של המקום מעידים: א. עמוד בזלת הניצב (באתרו) סמוך לקצה המדרגה העליונה, בחלק המזרחי של הבניין. קוטרו 45 ס"מ. יש לשער שבמקום היו פריטים נוספים שהוצאו ממנו. ב. בכל המבנה ומדרומו פזורות אבני פסיפס צבעוניות (אדום, ורוד, לבן, שחור) רבות מאד, זעירות ובינוניות. ברור שחלקים גדולים של הבניין ואולי כולו, היו מרוצפים פסיפס. לרגלי הבניין יש נביעות מים. סביבו לא הובחנו מבנים נוספים.

בבניין נתגלו שברי כלי זכוכית ושברי חרס מהמאה החמישית. באשר למהות הבניין, ישנן מספר אפשרויות: א. בניין חווה מפואר. ב. וילת אמידים מפוארת. ג. מנזר (לזה יכולה לרמז גם הכנסיה הנמצאת כמה מאות מטרים מכאן). ה-בניין נסקר בידי אנשי מחלקת העתיקות המנדטורית ונחמיה צורי ולפיהם עולה שהיה זה מנזר, כמו שגם השם מרמז.

עד לגילוי עובדות נוספות קשה להכריע למה שימש הבניין, אך עצם גילויו ומחקרו תורמים להכרת והבנת תולדות שרונה וסביבותיה.

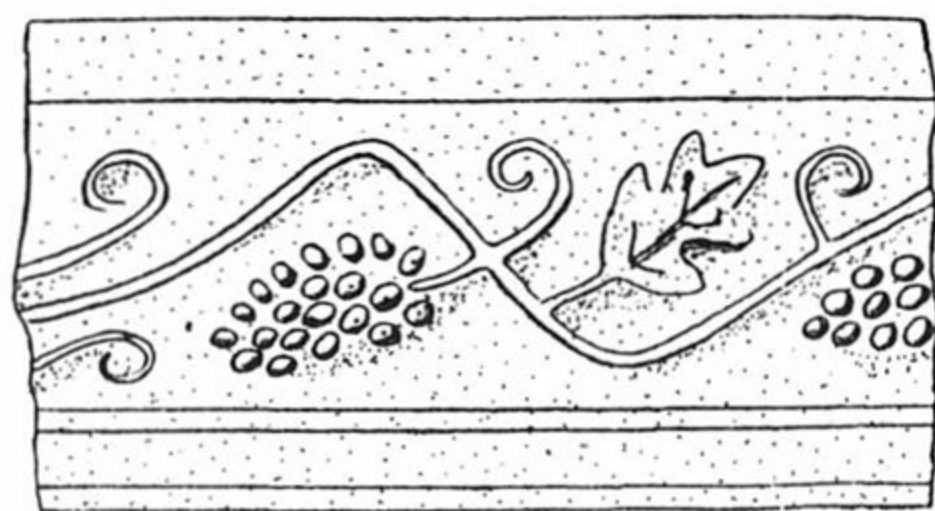

בסיס של מזוזת הפתח ועליו תבליט מבית-הכנסת בשרונה

רצפת פסיפס—". יש לציין, כי ממערב לחורבה ולכביש הנ"ל מצויים שרידי כנסיה, שרבים מפריטיה הארכיטקטוניים הועברו למושב שרונה. מדרום לחורבה נחשפו שני קברים מפוארים, המעידים אולי שהיה זה ישוב משגשג בתקופת התלמוד.

תוצאות הסקר: החורבה נמצאת על מדרון ובחלקה התחתון בית-המעין (שלידו ראה סו-קניק שרידי רצפות פסיפס). באתר פריטים ארכיטקטוניים רבים ואבני בנייה, מאבן גיר ומב-זלת. יש לציין במיוחד עמוד אבן-גיר בקצה הגבוה, הדרומי, של האתר, שרק חלקו העליון בולט מהאדמה, ולידו מונחת חוליית עמוד אבן גיר. בחורבה פזורות עוד כמה חוליות עמודים, כולן בקוטר 40-50 ס"מ בערך, חלקן עם עיבוי קטן בבסיס. היות שהעמוד הניצב אינו מצוי במבנה מאוחר, יתכן שהוא שרד באתרו, במקומו של מבנה ציבורי. יתכן עם זאת שהאבנים הובאו מהכנסיה הנ"ל, והעמוד הוא בשימוש משני (יתכן שבית-הכנסת היה בנוי במשולב מאבני בזלת וגיר). בנוסף למשקוף המנורה יש לציין את קיומם של שני פריטים האופייניים לבתי-כנסת קדומים בדרום האתר: שני בסיסי מזוזות מגולפות, שרוחבן 49 ס"מ, ועליהן תבליט של עמוד מרובע טיפוסי.

בנוסף לאבנים הללו נמצאה בדרום החורבה אבן גיר נאה במידות 35x35 ס"מ, שעליה חריתה עמוקה של סימן דמוי האות ט. אפשר שהיתה זו אבן גבול או סימן תחום.

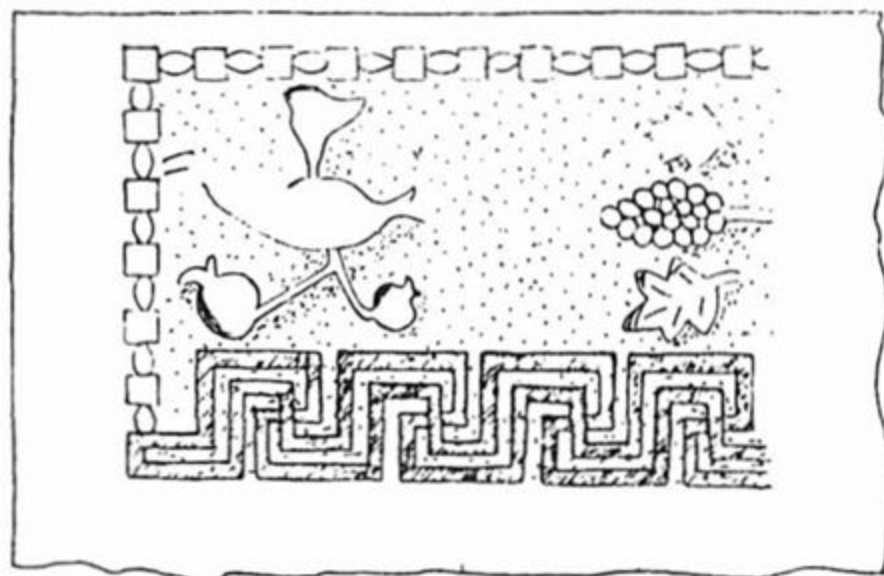

שבר אפריז מבית גן (לפי סריסלו)

בית גן

תל נמוך בצפון-מערב המושבה יבנאל, בערבית בית ג'ן, שלידו קמה מושבה קטנה שהתמזגה אחר-כך עם יבנאל, מדרום לכביש החוצה את המושבה. השם המאוחר משמר בוודאי שם עברי קדום. סאריסאלו דיווח על פריטים ארכיטקטוניים רבים שהיו בחורבה ונלקחו על-ידי התושבים. מיקומו של האתר בין ישובים יהודיים מובהקים כגון שרונה, ימה, צידתה, כפר עטוש, סירגוניה ועוד, יכול לרמוז על יהדותו. ואכן, סאריסאלו מביא ציורי פריטים האופייניים ביותר לבתי-כנסת קדומים: 1. שבר משקוף שעליו עי-טור מיאנדר כפול, רימונים וענבים. 2. שבר אפריז ועליו דגם גפן וענבים. 3. בסיס מזוזה שעליו דגם כד (כמו בח' צפצפות, ח' גבול, ח' סרה).

מ. ליפשיץ מיבנאל סיפר כי במקום היתה אבן שעליה תבליטי תמר, שופר ורימון (אבן מס' 1 לעיל?) ואבן שעליה שרדה מחצית תאור של מנורה. שתיהן נוצלו כמצבות בבית הקברות

משקוף מעוטר מבית גן

הערות

1. בח' עטושה שסקרנו, נמצאו רק שרידים מועטים שאפשר לייחסם למבנה ציבורי, ובכללם שרידים מרצפת פסיפס.
2. ז. וילנאי, אנציקלופדיה "אריאל" א, עמ' 652.

ביבנאל ונעלמו. נראה שבמקום היה בית-כנסת. בדור האחרון נמצאו בבית גן, כתוצאה מעבודות שונות, דווקא שרידים נוצריים, כגון משקוף עם צלב (עתה בבית א. הוכמן ביבנאל). אבנים נוספות עם צלבים נמצאו בעת בניית רפת ליד הכביש שממערב לתל. בבתי המושבה, בייחוד אלה הסמוכים לחורבה, יש פריטים ארכיטקטוניים רבים מהמקום, שנראה כי חל בו התהליך האופייני לאזור של חדירת הנצרות לישוב, ואולי אף היתה בו כנסייה.

באתר עצמו נראתה בזמנו רצפת פסיפס שע-ליה נמצאו שני מטבעות מהמאה הרביעית. בביקורנו באתר מצאנו שנעשה בו חתך המצוי בחצר הבית הצמוד לתל מדרום. בחתך נראו קירות, ובכללם קיר הפונה דרומה, ומתייחסת אליו רצפת פסיפס ארוכה, שאבניה (הבינוניות בגודלן) צבען לבן, אדום ושחור. יתכן שלרצפה זו זיקה לבית-הכנסת שהיה במקום. בזמנו נמצאה בתל כתובת יוונית בה נאמר "מתתיהו... שחי בשנים...",² ואולי יש לה זיקה לישוב היהודי שבמקום. מצב ההשתמרות של התל עדיין מאפ-שר את חשיפת חלקם התחתון של קירות בית-הכנסת ורצפותיו.

מזוזה מבית גן (כיום קבועה במצבה בבית-הקברות ביב-נאל)

שבמרכזם שדה חרוש. בחלק הצפוני נראים ראשי קירות בחפירה עמוקה שנועדה להיות בור תחמיץ, ואבני בנייה ליד תעלה חדשה וליד תחנה מטאורולוגית שיש במקום. בחלק הדרומי מצב השרידים קצת יותר טוב, אך קשה להבחין במבנה ציבורי. לדעת מ. ליפשיץ, נאמן עתיקות מוותיקי יבנאל, היתה בחורבה אבן שעליה תבליט שריגי גפן ואבן שעליה תבליט "צלב קרס" (מיאנדר כפול), עיטור אופייני לבתי-כנסת. בידיו מטבע מהמאה השלישית שנמצא בחורבה.

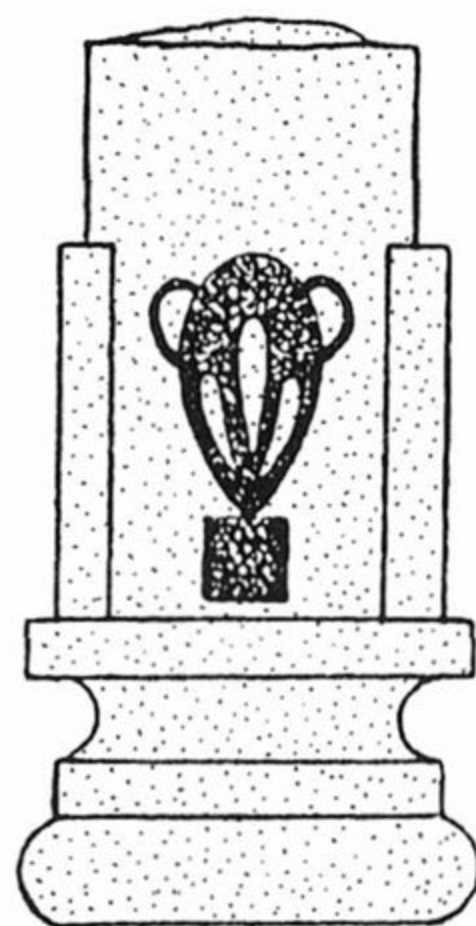
בסקרים ב-1980 וב-1985 אותרה מערכת אספקת המים לישוב הקדום. בקרבת הישוב היו 5 מעיינות, בשטח שמדרום וממערב לו. אותרה אמת מים שהובילה את שני המעיינות הרחוקים, עין יבנאל ועין חרצית, הנמצאים כ-1 ק"מ מדרום לח' ימה. היתה זו אמה בנויה ומטויחת שראשי-תה בעין יבנאל, השופע שבין השניים. מים נוספים הובאו מעין חרצית.

בסקר אותרו שני קטעים של האמה, באורך של כ-40 מ' סמוך לבית הקברות של יבנאל. מידות התעלה המטויחת שבמרכז אמת המים, שהיה לה חתך משולש - 9 ס"מ בתחתיתה, 14 ס"מ בחלקה העליון.

סמוך לקטעים אלה נמדדה בריכת אגירה עגולה, שאליה הגיעו מי האמה ומכאן הורדו לישוב. קוטרה 7 מ' ובנייתה משובחת. טיח בריכות מעולה (עוביו מגיע לכדי 4-5 ס"מ) שרד בחלקה הדרומי. קשה לדעת בלי חפירה כיצד הוצאו המים מהבריכה, אך יתכן שהיה זה באמצעות צינור שהותקן בערוץ הצר המשתפל מהבריכה לעבר האתר.

ח' צידתה

חורבה זו (נ"צ 1986/2373) נמצאת מצפון לנחל יבנאל, לא הרחק מהדרך הקדומה (דארב אל-חוארנה), שעברה בבקעת יבנאל וקישרה בין החורן והגלעד לעכו. חכמי התלמוד (מגילה ע, א) זיהו במקום את המלה המקראית "הנקב", הנזכרת בצירוף "אדמי הנקב" (יהו' יט, לג). יש זיקה במלה למעלה הקדום שבמהלך "דרך החורן", מבקעת יבנאל לרמת שרונה, בין ח' דמין ותל

תחתית מזוזת פתח מעוטרת מימה (לפי סאריסאלו)

ח' ימה

ח' ימה היא אתר קדום ממזרח למושבה יבנאל (נ"צ 8-2334/82-1978). כאן היה אולי כפר ימה התלמודי (ירו' מגילה, ע, א). אשר חכמינו שיערו שהוא מקומה של יבנאל, עיר בנחלת יששכר (יהו' יט, לג), שממנה בא ישמעאל איש כפר ימא (בבלי נדרים נז, ב).

ברשימת העתיקות כתוב: "שרידי ישוב נרחב מן התקופה הרומית על-גבי שרידי ישוב... של תקופת הברונזה הקדומה, שרידי מבנים, עמודים, בסיסים, כלי אבן, חרסים מתקופות הברונזה הקדומה, הרומית והביזאנטית". בבית גורדון בדגניה א' שמורה אבן מצבה שנמצאה במקום וכתוב עליה "חלפו בר קוי" (?), שיש ליחסה למאה השישית לסה"נ בקירוב.¹

במשך השנים נעלמו מהחורבה מרבית הפריטים הארכיטקטוניים ואבני הגזית של בית-הכנסת. אבני המקום הועברו במשך 80 השנים שעברו לבנייה ולקישוט ביבנאל, בבתים ובבית הקברות שלה, שם נוצלו לצורך מצבות. לפי סאריסאלו אבן מזוזה שעליה עיטור גפן הובאה לבית הקברות ביבנאל מח' ימה (מקורות אחרים כותבים שהיא משרונה. ר' שם). הוא מספר שאבנים רבות מימה הובאו ליבנאל.

כיום נותרו מהחורבה שני קטעים לא גדולים,

הערות

1. נ. אביגד, לקט כתובות ארמיות, ידיעות לא, תשכ"ז, עמ' 216-217.

מהם אחד מעוטר בחריצים ושוכה (אקאנטוס) מסוג הטריגליפון (נמצא עתה ב"בית גורדון" בדגניה). לדעת צורי "השבר מעיד על בניין מפואר שעמד לפניו במקום זה.

מלאכת הסיתות באבן הקשה מעידה על עושר בעליה. על הכרכוב השני היתה כתובת יוונית ממנה הביא צורי רק מלה אחת, כנראה שם אדם. כן ציין שבחורבה פזורים עמודים, משקופים ומפתנים. היות שנמצאו כאן חרסים ישראליים א'ב', הציע צורי לזהותה עם אדמה (יהו' יט, לו).¹

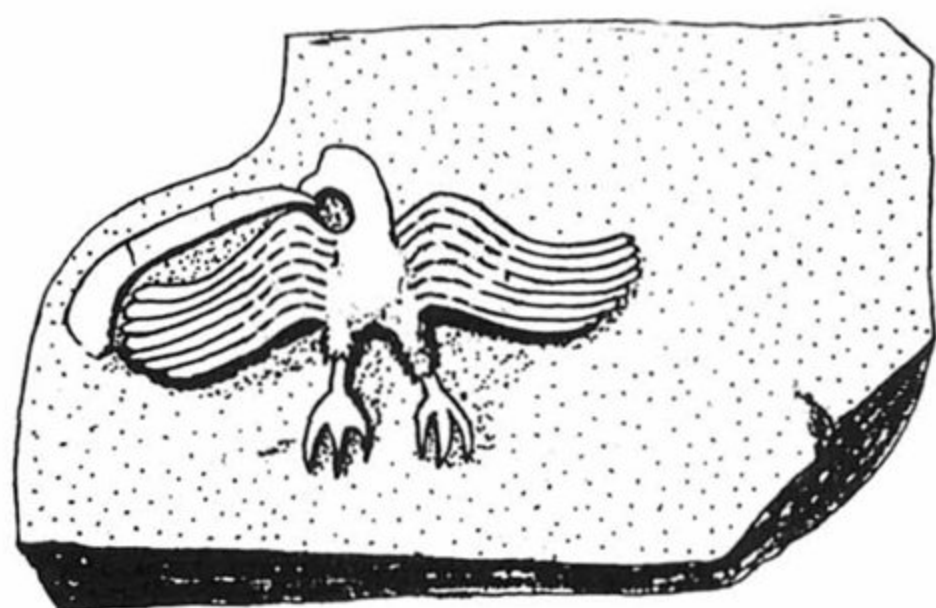
לפני שנים אחדות העביר פנחס פורת, מפקח העתיקות האזורי, אדן (בסיס) עמוד לגשר (באחריותו של אפרים [דובי] בר). ברשימת העתיקות מצוין, שבמקום יש "שרידי מבנים ציבוריים". לפני מספר שנים הוציא א. גורן ממושב רחוב מהאתר חלק גדול (85x55 ס"מ) של משקוף בזלת גדל ממדים (עתה במוזיאון בבית-שאן), ועליו תבליט שטוח ונאה של עיט פרוש כנפיים וסמוך למקורו חפץ ארוך, כנראה נחש (לפיכך זהו מן-הסתם חיויא). תאור העיט-נשר אופייני לבתי-כנסת קדומים, ועל-פיו אפשר להניח שאבן זו, כשאר האבנים המעוטרות שבא-תר, שייכות לבית-כנסת קדום. למרות שהישובים ברמת סירין (סירין עצמה, מעדר, חדתא, עולם) היו בשלב מסוים נוצריים, הרי מדרום ומצפון לאדמה היו ישובים יהודיים (מדרום, למשל, ח' צבון שממערב לנה אור, ועין הידיד, שלרגלי מצודת כוכב-הירדן. מצפון-מערב היו הישובים היהודיים של בקעת יבנאל וסביבתה).

בסקר יכולנו עדיין לרשום, למרות איסוף אבנים מאסיבי לצורך בניית מקלטים, אבני גזית

אדמי לבין כפר שובתי (סבת). דרך זו שימשה גם בתקופה הממלוכית והעות'מאנית. השם "נקב" שרד כשמו של ערוץ מצפון לדרך, ואדי א-נקב. נראה שהזיהוי קשור בשבתו של הישוב ליד הדרך, סמוך למעלה לרמת הגליל התחתון (הר אדמי). נקב-נקובתא הוא כינוי ארמי-עברי (ואחר-כך ערבי) למעלה דרך הררי. יתכן שיש קשר בין המקום "הצידים" (יהו' יט, לה) לצידתה. ברשימת העתיקות נאמר שבמקום: "בתים חר-בים, יסודות, גלי אבנים, קברים, רצפת פסיפס". בסקר נמצאו בין שרידי המבנים אך מעט מאד אבני גזית, וכן חלקי מזוזות נוספים. האבנים בעלות הערך הוצאו מהמקום במהלך הדורות. אצל תושב יבנאל, פרץ ביידאץ', מונחת חוליית עמוד מהמקום, עם עיבוד בקצה, ועליה תבליט שטוח של משולשים. זהו הפריט היחיד הידוע לנו ממבנה ציבור של ישוב יהודי זה. רוב החרסים במקום הם מימי הביניים, ומיעוטם מהתקופה הרומית-ביזאנטית (נמצא גם חרס הלניסטי בודד).

ח' אדמות (אידמה)

המקום נמצא במדרון נוח המשתפל מרמת סירין לבקעת הירדן, כחצי ק"מ ממערב לקטע הכביש הישן גשר – מנחמיה (נ"צ 2005/2267). זהו אתר גדול הבנוי מסביבו של נחל, שבחלקו התחתון נובע המעיין עין אדמה. בדרום-מערבו היה אזור קבורה עשיר, ובכללו בתי קבורה (מוזוליאום). נ. צורי, שערך סקר במקום, דיווח על סכר לאיסוף מי גשם. לדעתו היה זה ישוב מהתקופה הרומית המאוחרת, הביזאנטית והערבית הקדומה. הוא ציין בו שני פריטים ארכיטקטוניים: כרכובי בזלת,

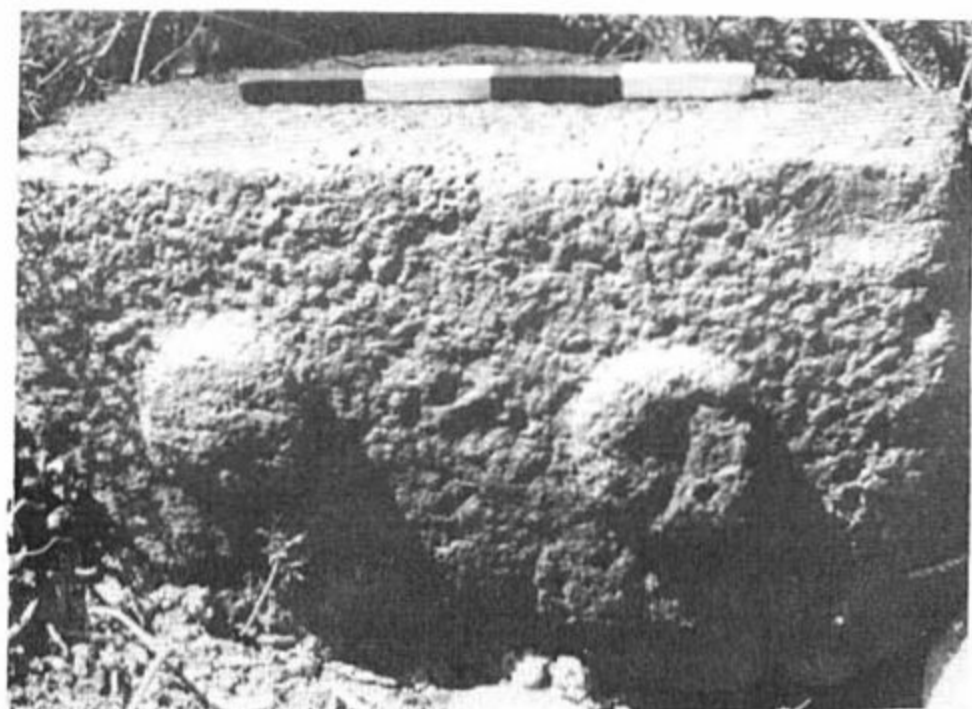
משקוף עם תבליט של חיויא מח' אדמות (מוזיאון בית-שאן)

בבניין ציבורי. אבנים מסוג זה ופריטים נוספים פזורים באזור הבניין, ויתכן שגם בזכות מיקומו המובחר יש אולי לחפש בו את בית-הכנסת הקדום של אידמה.² לפי השם (ששרד בלי כל שינוי!) והשרידים, אפשר לזהות כאן את מקומה של אידמה ממנה בא החכם "רבי קירוס דאידמה" שבזמנו הצטמצם הישוב היהודי בגליל (בגלל השתלטות הנצרות באזור? ר' ירו' שבת פ"ה, ז, ע"ג; ביצה ב, ה – ס"א, ע"ד – כאן הגירסה, המוטעית כנראה, "אירמה"). יתכן שזהו "כפר דימה" שליד טבריה, הנזכר במדרש אסטיר השומרוני (ידיעות ח, עמ' 29).

כותרת אמנה דבוקה מח' אדמות ועליה כתובת יוונית קטועה

פריט ארכיטקטוני מח' אדמות

ח' צפצפות (עין-דור הקדומה?)

חורבה זו (נ"צ 1869/2276) נמצאת כ-3 ק"מ ממערב לכפר מצר, שנתגלה בו בית-כנסת. מקום החורבה על תל קטן המתרומם מעל למישור וכנראה גם בשדות שמצפון לו. נ. צורי (עמ' 113) מצא במקום חרסים מהתקופה הישראלית וזיהה בו את עין-דור המקראית, זיהוי שנתקבל במחקר. הכפר אנדור שהיה בסמוך ולא נמצאו בו כל שרידים, נטל את שמו מהישוב הקדום השכן. עניין מיוחד יש באיתור המקום ותאורו בידי אבסביוס – הוא ציין שהמקום סמוך לנעין (כיום

(בזלת וגיר כאחת), מהן מסותתות למשעי, וכן פריטים ארכיטקטוניים הכוללים: 1. חלק ממזוזות בזלת שעל פניה שני עיגולים בולטים. גודלה 75×45 ס"מ, עוביה 80 ס"מ. 2. חלק שני של מזוזה חלקה, 40×60 ס"מ, עובי 85 ס"מ. יתכן שהשתיים – 3. אבן לפתח של בית-הכנסת. 4. שתי חוליות עמוד ס"מ, רוחב 32 ס"מ, שהיו עליה שני חלקים מרובעים בולטים, ועתה הם שבורים. יתכן שזהו ארכיטראב, שהיו בו שקעים לקורות התקרה, כפי שיש בברעם ובעלמה. 5. שתי חוליות עמוד אבן-גיר מעל למעיין, וכן סיפים ופריטים נוספים, ובכללם שבר סרקופג שעליו שרידי עיטור.

באתר יש מבנה גדול ששרדו ממנו קירות, רצפות וקטעים שנעשה בהם שימוש בטיח. לרג-ליו יש מבנה מעוגל, שחשופים בו שני חדרים. מהות מבנים אלה לא הובררה. כנגד זה אובחן בתלולית המתנשאת מעל למדרון שמצפון למ-עין בניין גדול שניכרים כמה מקירותיו. לידו, בייחוד מצפון, מונחות אבני גזית גדולות מבזלת (מידות 80×55 ס"מ, 60×75 ס"מ), שמקורן ודאי

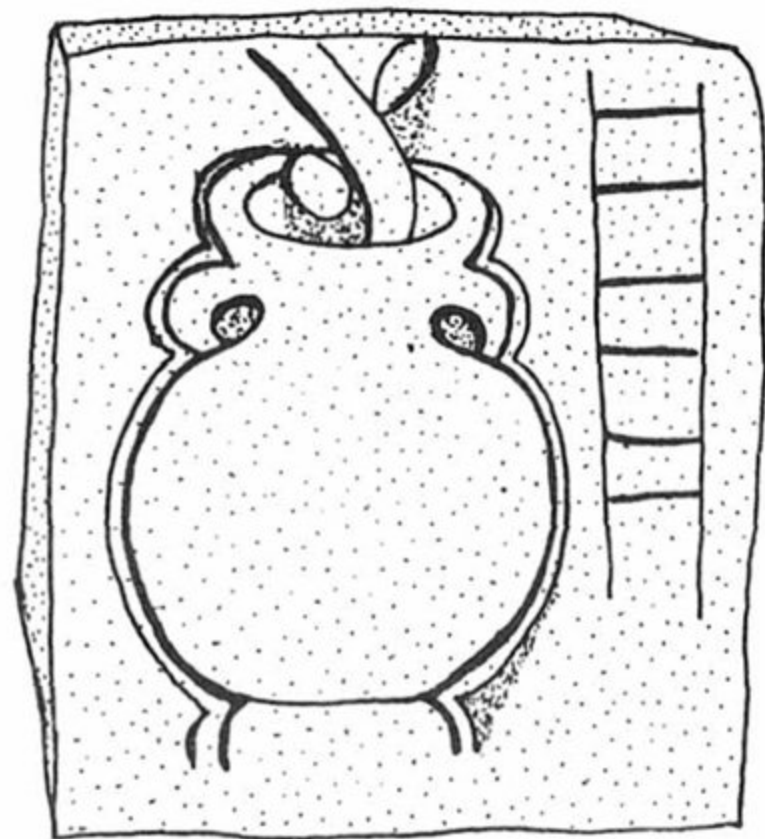
הערות

1. סקר ארכיאולוגי בעמק בית-שאן, בקובץ בקעת בית-שאן, תשכ"ב, עמ' 146–147. לחרסי תקופת הברזל ר' צבי גל, רמת יששכר, תש"מ, עמ' 56.
2. יש דעה כאילו אותרו בחורבה שרידי כנסייה נוצרית. לא הבחנו בה, אך אם נכון הדבר, יתכן שהיא מאוחרת לבית-הכנסת ונבנתה באבן-גיר, לעומת בית-הכנסת שקדם לה, שהיה בנוי אבני בזלת בפאר רב. המשך הסקר, ואולי חפירות, יוכלו לקבוע במדויק את מהות האתרים.

ח' סרה

חורבה זו נמצאת באזור המטעים של כפר קיש, בחצי ק"מ מצפון למושב, מעל נחל קמה המת-
חבר אל נחל תבור שמדרומו (נ"צ 1924/2311). לא
מסומן במפת (1:10,000).

בשנות ה-70 ניתן היה עדיין לראות כאן בניין
ציבורי, אך לאחר מכן נמחו שרידי החורבה
במהלך הכשרת-קרקע יסודית (על חלק מהחור-
בה ניטעו מטעים). בשטח שרדו אבני בנייה
פזורות מגיר ובזלת, ובקצותיה – אבני גזית, לפי

תיאור כד על אבן מזוזה מח' צפצפות

נין, 4 ק"מ מדרום-מערב לצפצפות), וכי "היום יש
כפר גדול מאוד עין דור אצל הר תבור דרומה כד'
מילים ממנו" (מס' 475; 150). ח' צפצפות נמצאה
אמנם רק כ-3 ק"מ מדרום לרגלי התבור. אבסביוס
אינו מציין, שהיה זה ישוב נוצרי. בדומה לישובים
אחרים באזור, יש לשער שהיה זה ישוב יהודי.

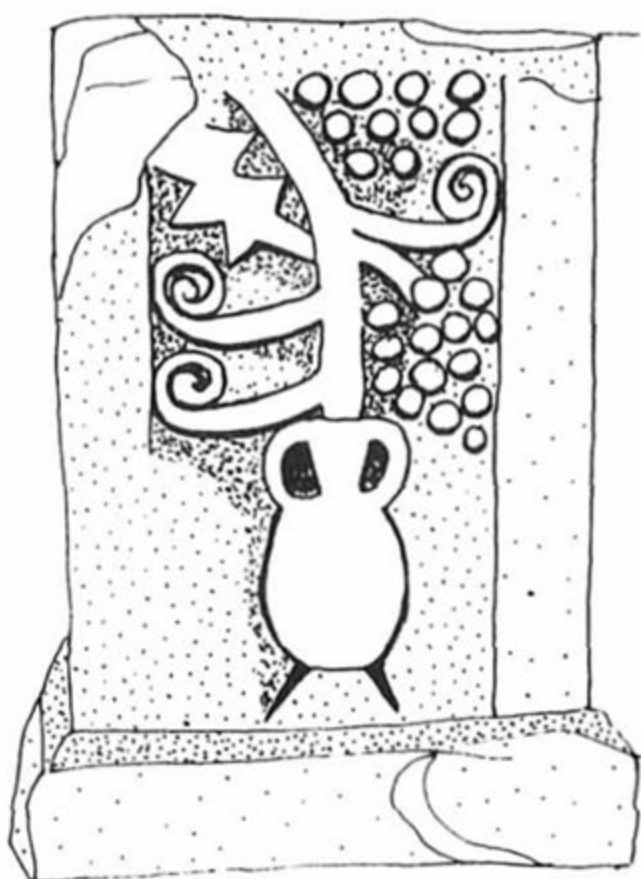
אף אם אין זו עין דור של התקופה הרומית, הרי
יש במקום חורבה עשירת שרידים משלהי בית
שני, המשנה והתלמוד, כך לפי המטבעות, מהם
מהמרד הראשון (בכללם כאלה שנמצאו לאחר
סקרו של צורי) וחרסים. רשימת העתיקות ציינה
במקום שרידי רצפות פסיפס ואבנים מעובדות.
צורי ציין במקום ראש פסל בזלת של גבר ושבר
של מזוזה עם קישוט בולט של קנקן. פריט זה
חשוב, שכן הוא אופייני לאתרים היהודיים, כמו
ח' גבול, ח' סרה ועוד.¹ האבן נמצאת עתה
בקיבוץ עין-דור, אצל דוד דגן. מידותיה 34×39
ס"מ. אפשר להבחין בה בצמח, כנראה גפן,
היוצא מכד, ובעיטורים מימינו. בביקורינו במקום
ראינו בית בד גדול במיוחד ובו מספר יחידות
סחיטה, שהבתולות הענקיות שלהן שרדו עדיין
באתרן. קירות וחרסים נראים בתל ובשדה הס-
מוך, שהישוב בוודאי התפשט אליו. האבן המעו-
טרת, הקרבה לישובים יהודיים קדומים והמקור
ההיסטורי, מעידים על ישוב יהודי ובו בית-כנסת,
שרבים משרידיו טרם נתגלו.

הערות

1. עם זאת יכול להופיע עיטור הקנקן (אמפורה) גם באתר נוצרי, כמו בח' שריר שבמדרונות הגולן (האבן נמצאת כיום בקיבוץ האון).

חלק תחתון של מזוזה מעוטרת מח' סרה

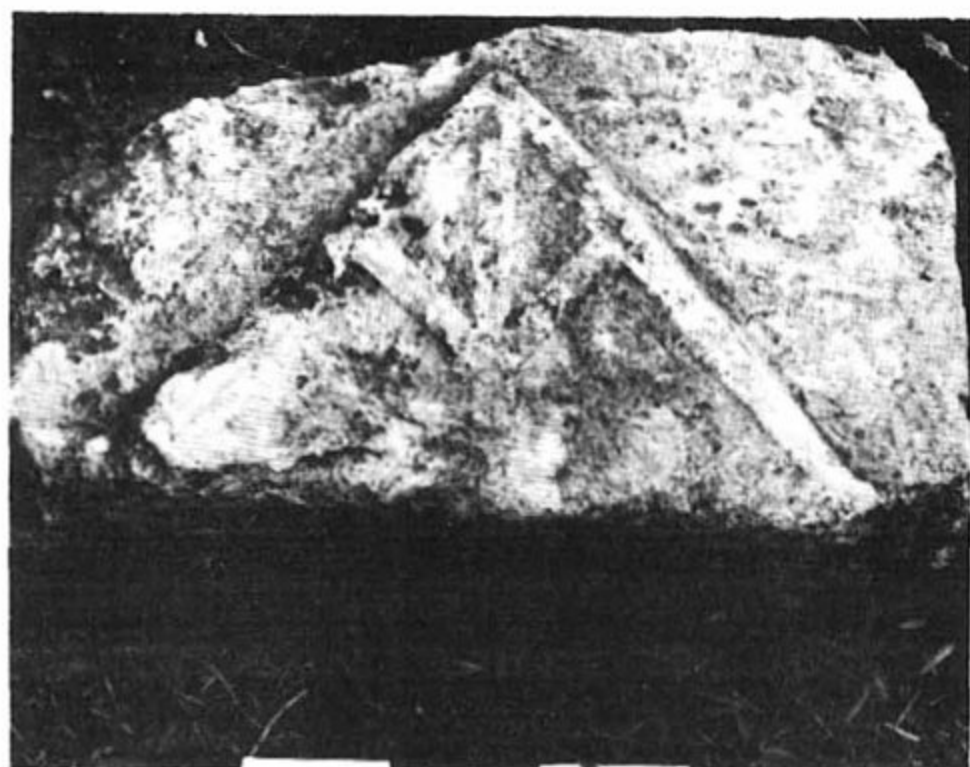

אבן מזוזה מח' סרה

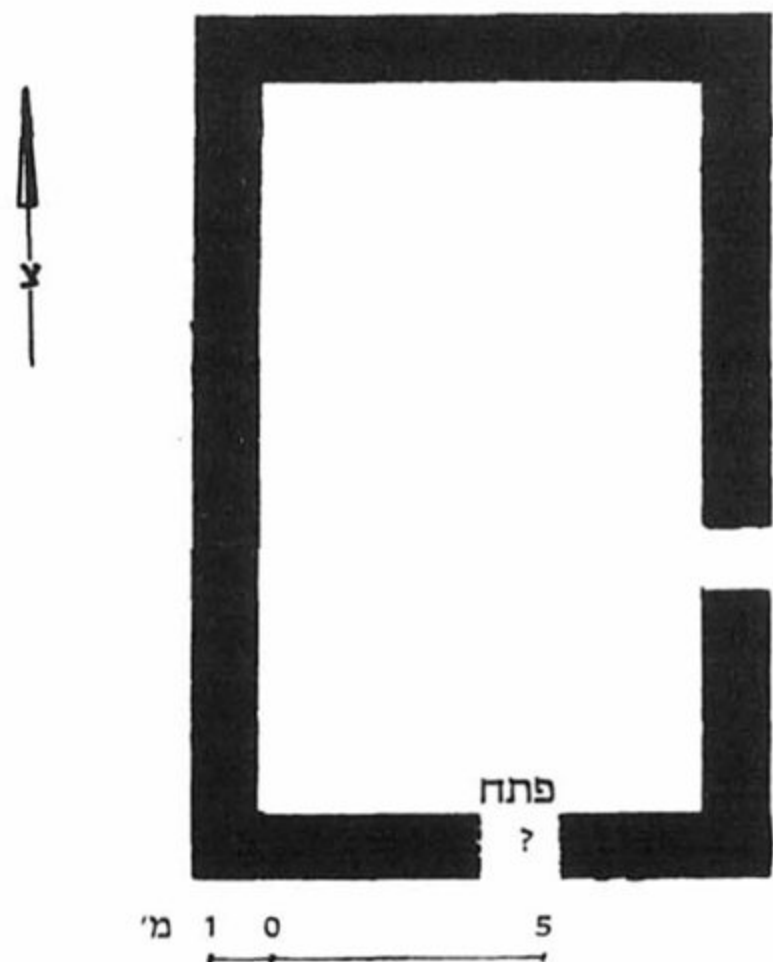

שבמושב. אפשר שזהו פרט עיטורי, אך בהתחשב במציאותו של בניין ציבורי במקום, ראוי לייחס חשיבות לתאור המנורה. ממקומות שונים ידועות מנורות שאינן בנויות שבעה קנים.¹ יש לציין שאבן-הגיר של אבני הגזית היא נארי מקומי ולא הגיר הקשה האופייני לבתי-כנסת, כמו למשל בסג'רה.

קיומן של אבני גיר ובזלת יכול להעיד על בניין בית-כנסת ובו שילוב אבני גיר ובזלת. אפשר להניח, על כן, שלפנינו עדות לקיומם של בית-כנסת וכנסיה, אך אין לכך הוכחה.²

עיטור של מנורה על אבן מח' סרה

בית-הכנסת בח' טירה (שרטוט סכימאטי)

טירה (טירת אל-עמרן)

אתר על גבעה, 1.5 ק"מ מצפון-מזרח לקיבוץ גזית, מעל נחל תבור (נ"צ 1934/2283), 3 ק"מ ממזרח לכפר מצר, בו נתגלה בית-כנסת. השם טירה, אף שהיה נפוץ בין הערבים, מקורו יכול להיות עברי קדום.

צורי ראה במקום אבני בניין רבות. פנחס פורת הבחין במבנה ציבורי ובסקרנו יכולנו להגדירו ולמדדו. זהו מבנה, הסמוך לראש הגבעה, שכי-ונו צפון-דרום, דהיינו לעבר ירושלים. הוא בנוי

הרושם חלקן הגדול מאבן-גיר, שנרחפו על-ידי הטרקטור. במערב החורבה יש קטע שלא נפגע ומונחות בו שתי חוליות עמוד ובקרבתן כמה אבנים ארכיטקטוניות מגיר ובזלת.

על פני השטח יש חרסים רבים מן המאות החמישית-השביעית ומימי-הביניים, וכן אבני פסיפס לבנות בגודל בינוני, שברי וסיגי זכוכית, וזמעידים על ייצור מקומי של זכוכית. כן נמצאו חלק מלוח שיש (של סורג?) ושבר אבן שיש, אולי מעמודון סורג, שכמותם נמצאו גם בבתי-כנסת ובכנסיות. פזורות במקום אבני פסיפס, ולפי נ. צורי היתה כאן רצפת פסיפס.

בעת הכשרת הקרקע הוצאו מהאתר כמה פריטים השייכים למבנה ציבורי, ונמצאים עתה אצל אלי שפי בכפר קיש. הם כוללים: 1. בסיס מזוזת פתח מבזלת שרוחבו 49 ס"מ ועליו משני צדדים תבליט עמוד (ברוחב 22 ס"מ), האופייני מאוד לפתחי בתי-כנסת. על העמוד יש תבליט אופייני לאמנות בתי-כנסת – כד שממנו משת-רכת גפן עם אשכולות, עלה וקנוקנות. 2. כותרת עגולה מגולפת מבזלת. 3. בסיס בינוני מאבן גיר.

בסקר נמצאה אבן-גיר (37x68 ס"מ), שעליה תבליט של גמלון ובתוכו עיטור דמוי מנורה: קנה מרכזי, באורך 32 ס"מ שממנו יוצאים שני קנים קצרים. האבן נמצאת עתה ליד המוסך של בירגר

הערות

1. צ. אילן, מנורות יהודיות מן הגולן, קדמוניות 51-52, תש"מ, עמ' 118-119.
2. בתעודה צלבנית מ-1103 על מקומות באזור נזכר המקום SISARA. נראה לי שהשם סרה הוא שריד לשם שנהוג היה אז. איני יכול שלא להצביע על הדמיון לשם סיסרא, שכידוע פעל באזור זה ממש! נזכר גם המקום MESARA או MESARA, אותו יש לזהות עם כפר מצר (קרי מסר). לפי המקובל שמו ניתן לו משום שיוצאי מצרים התיישבו בו.